

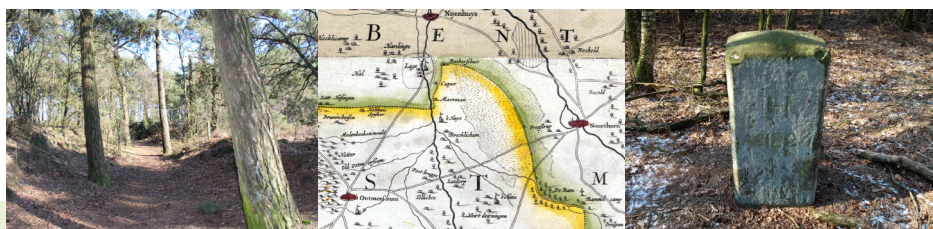

Natura 2000-gebied Bergvennen en Brecklenkampse Veld

Een cultuurhistorische inventarisatie en waardering

Rapportnummer CA1721

Colofon

Titel: D. Worst (2018). *Natura-2000 gebied Bergvennen & Brecklenkampse Veld. Een cultuurhistorische inventarisatie en waardering.*

Opdrachtgevers: Landschap Overijssel
Poppenallee 39
7722 KW Dalfsen

Martijn Horst
(Projectleider Landschap)

Jan-Henk Schutte
(Projectleider Natura-2000 Bergvennen & Brecklenkampse Veld)

Opdrachtnemer: Cultuurland Advies
Postbus 20
8180 AA Heerde

Dennis Worst
(Projectleider Landschap & Cultuurhistorie)

Projectcode: CA1721_Bergvennen
Versie: 1.0
Datum: 7 juni 2018

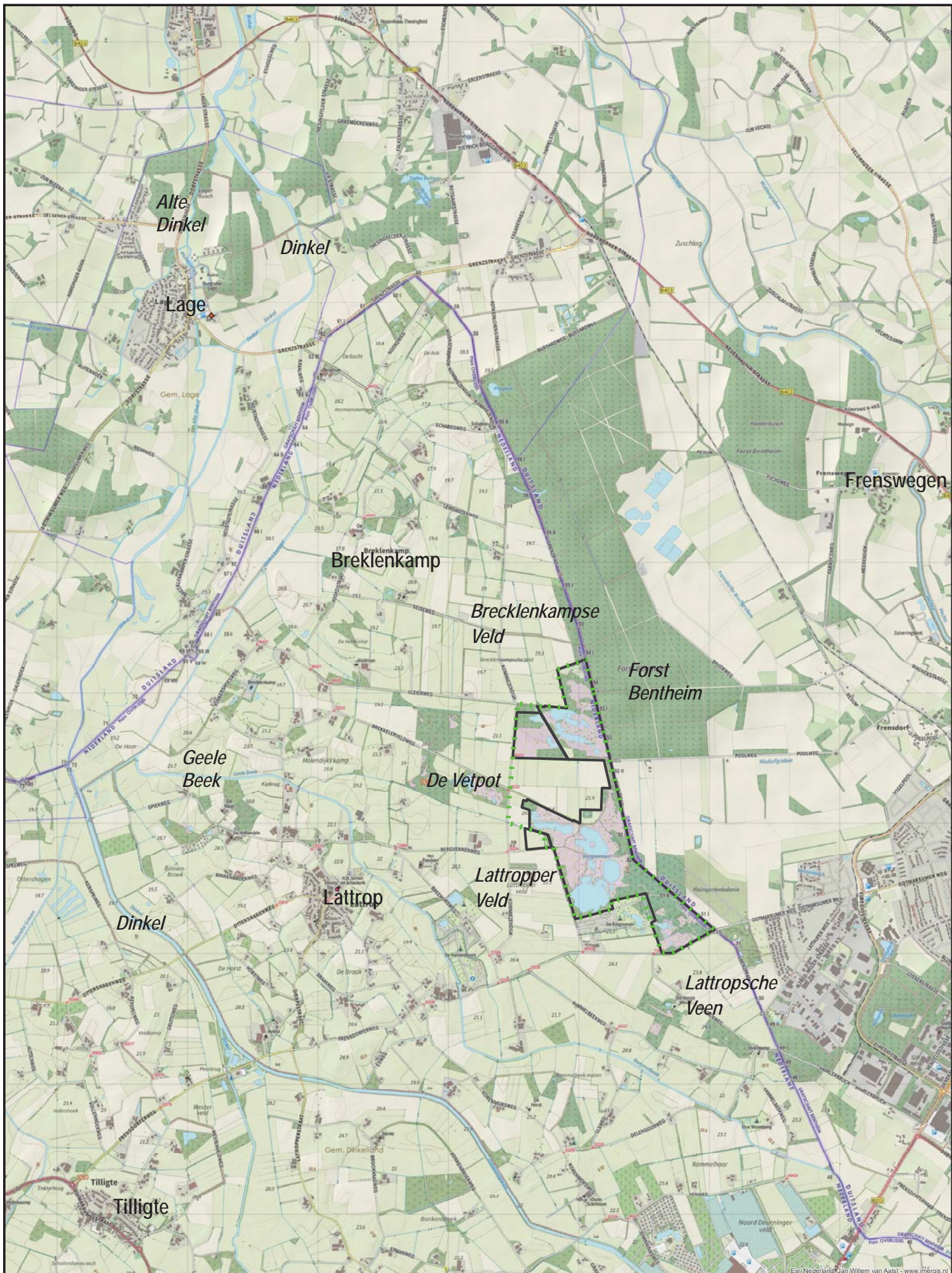
Publicatierechten: Deze rapportage is een intern document van Landschap Overijssel. Op basis daarvan is beeldmateriaal opgenomen. Wanneer de Landschap Overijssel besluit om over te gaan tot een publiekpublicatie, zowel digitaal als analog, moet vooraf na worden gegaan in hoeverre het beeldmateriaal vrij gebruikt mag worden.

Met dank aan: Harm Smeenge (Unie van Bosgroepen / Kenniscentrum Landschap RUG)
Huub Scholte Lubberink (RAAP Archeologisch Adviesbureau)

>>

De Bergvennen en het Brecklenkampse Veld weergegeven op de topografische kaart uit 2018. De grenzen van het Natura 2000-gebied worden weergegeven met een groene stippellijn. Eigendommen van Landschap Overijssel staan op de kaart aangegeven met een dikke zwarte lijn.

Ligging van het Natura 2000-gebied Bergvennen & Brecklenkampse Veld

Samenvatting

Inleiding

Met het oog op de komende landschappelijke ingrepen in het Natura 2000-gebied Bergvennen en Brecklenkampse Veld heeft Landschap Overijssel aan Cultuurland Advies de opdracht gegeven om de cultuurhistorische en archeologische elementen in en rondom dit Natura 2000-gebied te inventariseren en te waarderen. Zodoende kan Landschap Overijssel in een vroeg stadium weloverwogen keuzes maken bij gebiedsingrepen die zullen worden uitgevoerd om de unieke ecologische waarden binnen de gebieden te behouden en herstellen.

Het natuurlijke landschap – tot 800 n. Chr. (Fase 1)

Binnen het Natura 2000-gebied Bergvennen en het Brecklenkampse Veld kunnen we wat betreft de ontstaansgeschiedenis van het gebied drie belangrijke aardkundige eenheden onderscheiden. Het gaat om oeroude paleogeulen uit het Midden-Weichselien (Laat-Pleniglaciaal) van het Oerdinkelsysteem, hoog opgestoven dekzandruggen uit het Laat-Weichselien en dezelfde afgesnoerde paleogeulen en venntjes die gedurende het Laat-Weichselien en het Holoceen met veen gevuld zijn geraakt. Door een geleidelijke vernatting zal er ook veenvorming plaats hebben gevonden buiten de vennen en oude paleogeulen. Ongetwijfeld heeft deze vernatting een effect gehad op de bewoning in het gebied. Tot in de bronstijd zijn er in en rondom het Natura 2000-gebied vondsten gedaan. Daarvan is in de directe navolgende periode geen sprake meer. In dit natte gebied zullen de hoog opgestoven dekzandruggen altijd een grote aantrekkingskracht hebben gehad. De kans bestaat dat, indien het bodemprofiel nog intact is, er nog archeologische vondsten en bewoningssporen in de ondergrond aanwezig zijn. Daarom zijn deze hoge dekzandruggen aangewezen als 'terrein van hoge archeologische verwachting'.

Middeleeuwse dorpslandschappen – 800 tot 1850 (Fase 2)

De Bergvennen en het Brecklenkampse Veld hebben eeuwenlang in een soort niemandsland gelegen tussen Lattrop – Brecklenkamp – Nordhorn en Frenswegen. Het was een extensief gebruiksgebied waar eeuwenlang de markegrenzen van meer betekenis zal zijn geweest dan de rijksgrens. Waar de oudste historische kaarten een monotoon landschapsbeeld tonen zal de werkelijkheid afwisselender zijn geweest. Uiteenlopende veldnamen wijzen ons op een rijk geschakeerd landschap met hoogveenmoerassen, moerassige slenken met plukjes broekbos, natte heidevegetaties, natte hooilanden, droge heidevegetaties en schrale graslanden. Dit gevarieerde geheel werd in zijn geheel aangeduid met het toponiem *–veld*. Het veld werd door de Brecklenkampse en Lattropse boeren gebruikt om er vee te weiden, voor turfwinning, het snijden van rijshout of om op de hoge zandkoppen heideplaggen te steken. De markegrens was in dit gebruikslandschap van eminent belang: tot hier mochten de schapen van een specifieke marke hun schapen weiden. Bij grenspaal 52 staat nog immer de laaksteen die de scheiding vormde tussen de marken van Lattrop, Brecklenkamp en Frenswegen. En de markegrens tussen Brecklenkamp en Lattrop is in de Bergvennen nog deels als een fysieke greppel aanwezig.

Andere belangrijke cultuurhistorische elementen hangen nauw samen met de grensfunctie van het gebied of met de belangrijke internationale handelsroute die direct langs het gebied voerde. Aan de oostkant van het Natura 2000-gebied vinden we vele rijksgrenspalen, of zelfs oudere grensmarkeringen. De twee kruiskuilen vormen hier hoogstwaarschijnlijk een prachtig voorbeeld van. Aan de zuidkant van de Bergvennen liggen diep ingesleten karrensporen die beschouwd mogen worden als holle wegen. Het zijn relictten van de oude handelsroute die onderdeel uitmaakte van het Hanzesysteem en waarover duizenden slachtossen zijn vervoerd. Grote kuddes ossen werden vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar Nederland gedreven om hier vetgemest te worden. Als laatste liggen er in het gebied nog kluunplaatsen: kleine kuilen waarin turfbagger werd geworpen en waarvan turfjes werden gestoken zodra de bagger was ingedroogd en samen gestampt.

Recente landschappen – 1850 tot het heden (Fase 3)

De laatste twee eeuwen hebben in Nederland voor een ware landschappelijke transformatie gezorgd. Eerst waren er de agrarische ontginningen nadat de gemeenschappelijke markegronden in het zandlandschap werden verdeeld. In 1871 is de akte opgemaakt van de verdeling van de

<<

De Bergvennen en het Brecklenkampse Veld weergegeven op een historische kaart zo rond 1900. De grenzen van het Natura 2000-gebied worden weergegeven met een groene stippellijn. Eigendommen van Landschap Overijssel staan op de kaart aangegeven met een dikke zwarte lijn.

gemeenschappelijke markegronden van Breklenkamp. De marke van Lattrop-Tilligte was al eerder verdeeld, ergens rond 1850. In de daarop volgende periode, tussen 1850 en 1900, zijn in de Bergvennen drie nieuwe keuterboerderijen gesticht (nabij het Rietven en het Pluzenven). Stukken heide werden ontgonnen en omgezet tot kleinschalige akker- en weilanden. De contouren van deze ontginningen zijn gedeeltelijk nog terug te vinden in het huidige landschap. De belangrijkste ingrepen tussen 1900 – 1945 hebben te maken met de afwatering. Er werd een lange afwateringssloot (waterleiding) gegraven die begon in Duitsland, door het Lattropsche Veen (De Patatzak), de Bergvennen en op de markegrens tussen Lattrop en Breklenkamp om in westelijke richting uit te wateren in de Geele Beek. De van nature voedselarme en geïsoleerd liggende vennen werden nu met elkaar verbonden. Op deze manier veranderde de zure hoogveenvennetjes in een zwak gebufferde systemen waar onder andere de bijzondere waterlobelia zich goed in thuis voelde.

Gedurende de na-oorlogse periode en tijdens de grootschalige ruilverkavelingen is er in de randzone van de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld nieuw cultuurland gecreëerd. De oorspronkelijke 'velden' werden steeds kleiner en kwamen op den duur geheel geïsoleerd te liggen. Tot in de oorlog was er sprake van een geleidelijke extensivering van de gebruiksgronden vanaf de dorpskernen richting de rijksgrens. Na de ruilverkavelingen vormde de grens van het natuurgebied in feite de grens tussen intensief en extensief gebruikt gronden.

Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen

De cultuurhistorische elementen binnen het Natura 2000-gebied zijn aangemerkt met een lage, gemiddelde, hoge of zeer hoge cultuurhistorische waardering. Zeer hoog scoren een drietal uitgesproken karrenspoorbundels (waaronder de ossenroute) en de daarbij horende kruiskuilen. Uiteraard zijn ook de oude markegrens en de bijbehorende laaksteen als zeer hoog aangeduid. Hetzelfde geldt voor de kluunplaatsen en enkele nog goed zichtbare wallen rondom één van de heideontginningen.

Enkele greppels die rondom de vennen, kleinere karrenspoorbundels en de rijksgrenspalen kennen een hoge waardering. Vrij jonge waterleidingen, sloten en wandelpaden zijn als gemiddeld gewaardeerd. Als laatste zijn er de hoge dekzandruggen die een 'hoge archeologische' verwachting kennen. Voor de middelhoge dekzandruggen geldt een 'archeologische verwachting'.

Kansencatalogus en onderzoeksaanbevelingen

Voor elk van de drie tijdperiodes blijken er in het gebied kansen te liggen. Zo kan er wat betreft het natuurlijke landschap onderzoek worden verricht in het Krakenven. Aan de hand van de nog intacte veenlaag kan een groot deel van de Holocene landschapsgeschiedenis van de Bergvennen in kaart kan worden gebracht. Tevens biedt de landschappelijke driedeling aanknopingspunten voor het ontwerp.

Uit de periode van het middeleeuwse dorpslandschap zijn er relictten bewaard gebleven als karrensporen, markegrenzen, kruiskuilen en belangrijke internationale handelswegen die nog steeds waarneembaar zijn in het gebied. Dergelijke cultuurhistorische elementen kunnen beter zichtbaar worden gemaakt om zodoende het verhaal van het gebied te vertellen. Ook uit de laag van het recente landschap zijn elementen bewaard gebleven die het verhaal van het gebied vertellen. Bijvoorbeeld de keuterontginningen of de vele verhalen die spelen omtrent de rijksgrens tussen Nederland en Duitsland.

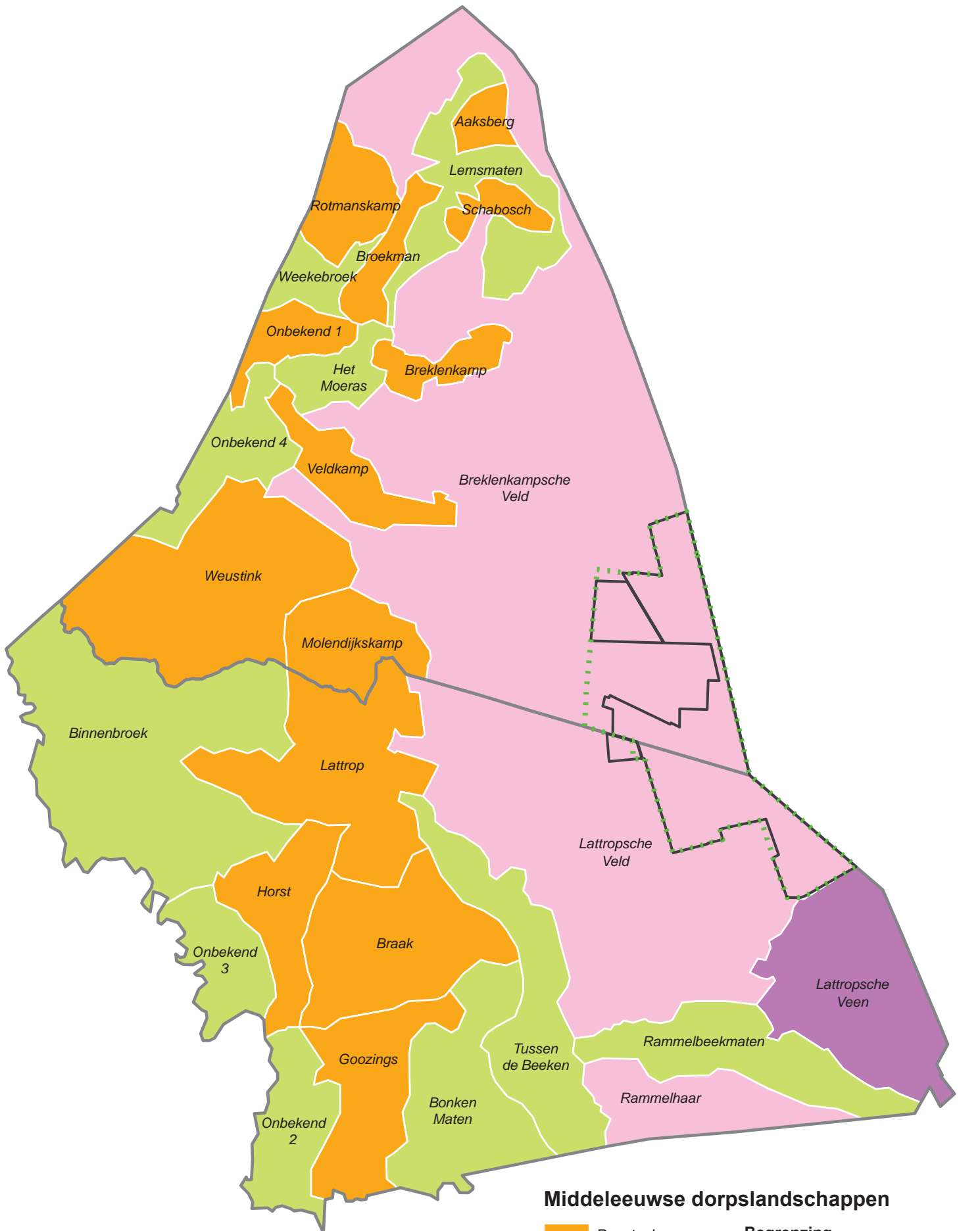
Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1. Inleiding	9
Aanleiding en doelstelling	9
Methodiek	9
Opzet rapport en leeswijzer	10
2. Natuurlijke landschappen - ijstijden tot 800 na Chr. (Fase 1)	13
Een landschappelijke driedeling	13
Stuwwallen, tongbekkens en paleogeulen – Pleistoceen	13
Wind en dekzandruggen – Laat-Weichselien	15
Veenontwikkeling en een herkenbaar oerlandschap - Holoceen	17
Prehistorische bewoning	20
3. Middeleeuwse dorpslandschappen – 800 tot 1850 na Chr. (Fase 2)	23
De vroegmiddeleeuwse wereldlijke en geestelijke ontwikkeling (800 tot ca. 1000)	23
Grootgrondbezit en horigheid in Twente (800 tot ca. 1000)	23
Lattrop en Breklenkamp in de vroege middeleeuwen (800 tot ca. 1200)	24
De indeling van het middeleeuwse cultuurlandschap (1200 – heden)	26
De marken van Breklenkamp en Lattrop (1200 – 1850)	29
De middeleeuwse boerenerven in Breklenkamp en Lattrop (1000 – heden)	32
De territoriale indeling van het middeleeuwse Twentse grensgebied (1100 – 1600)	35
Karrensporen en interregionale verbindingswegen	38
4. Recente landschappen – 1850 – heden (Fase 3)	41
De markeverdeling van Breklenkamp en Lattrop (1850)	41
De eerste heideontginningen (1850 – 1900)	42
Ontginningen en ingrepen in de eerste helft van de twintigste eeuw (1900 – 1945)	45
De naoorlogse periode en de grootschalige ruilverkavelingen (1945 – 1970)	46
Bebossing en stuifzanden (1900 – heden)	49
Grensbewaking	49
5. Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen	53
Waarderingsmethodieken	53
Waarderingsmethodiek voor cultuurhistorische elementen	53
6. Kansencatalogus en onderzoeksaanbevelingen	59
Het natuurlijke landschap en prehistorische bewoning	59
Middeleeuws dorpslandschap	60
Recente landschap	61
7. Literatuurlijst	62
8. Bijlagen	64
Bijlage 1. Overzicht van grenspalen in de regio Lattrop – Breklenkamp	64

De middeleeuwse dorpslandschappen van Lattrop en Breklenkamp. Op de kaart zijn de buurtschappen (inclusief bouwlanden), de wei- en hooilanden, het heideveld en het veen als aparte categorieën aangegeven. In het rood de begrenzing van het Natura 2000-gebied.

Middeleeuwse dorpslandschappen van Lattrop en Breklenkamp

Middeleeuwse dorpslandschappen

	Buurtschap		Lattrop en Breklenkamp
	Weide- en hooiland		Natura-2000 gebied
	Heideveld		Terreinen LO
	Veen		

1. Inleiding

Aanleiding en doelstelling

Ter hoogte van het Duitse Nordhorn kent het Nederlandse grondgebied een driehoekige uitsparing. Tussen het stroomgebied van de Dinkel en de Vecht ligt hier het Natura 2000-gebied Bergvennen en Brecklenkampse Veld. De Bergvennen is het meest zuidelijk gelegen en wordt gekenmerkt door hogere dekzandruggen met in de tussengelegen laagtes een aantal relatief grote vennen. Het Brecklenkampse Veld ligt iets noordelijker. Het geaccidenteerde terrein heeft mede zijn vorm gekregen door een aantal oude paleogeulen die nog steeds als laagten in het landschap zichtbaar zijn. Precies in deze oude geulen liggen ook de hedendaagse vennen. Ecologisch gezien zijn vooral de arme op drogere gronden groeiende heide vegetaties en de (zeer) zwak gebufferde vennen van belang.

Met de aanwijzing als Natura 2000-gebied zijn deze unieke ecologische waarden onderkend. In het kader van deze aanwijzing als Natura 2000-gebied en de PAS-regeling zijn er specifieke ecologische doelen aan het gebied gekoppeld. Zo is bijvoorbeeld ingezet op behoud of versterking van de droge heidevegetaties en de specifieke nattere habitattypen die samenhangen met de vennen en paleogeulen die het Natura 2000-gebied rijk is.¹ De uitwerking van deze kernopgaven zullen gepaard gaan met specifieke gebiedsingenrepen. Vanwege deze opgaven is het van belang ook inzichtelijk te hebben welke cultuurhistorische, archeologische en landschappelijke waarden, naast de ecologische, het gebied bevat. Het huidige landschap is immers tot stand gekomen door een eeuwenlange wisselwerking tussen mens en natuur.

Landschappelijke ingrepen hebben belangrijke gevolgen gehad, zelfs zodanig dat er half natuurlijke biotopen zijn ontstaan die thans behoudenswaardig zijn. Bijvoorbeeld de diverse heidesoorten of jeneverbesstruwelen die groeien op de arme dekzandruggen. Ook de specifieke zwak gebufferde plantengemeenschappen in de vennen zijn tot stand gekomen door menselijke ingrepen in het gebied. Tevens zijn er door menselijke ingrepen landschappelijke structuren en elementen ontstaan die soms al eeuwenlang onveranderd in het landschap aanwezig zijn. Zo kent iedere regio zijn eigen specifieke cultuurhistorische elementen. Vaak zijn het dit soort elementen die een regionaal landschap karakter geven.

Met het oog op de komende landschappelijke ingrepen heeft Landschap Overijssel aan Cultuurland Advies de opdracht gegeven om de cultuurhistorische en archeologische elementen in en rondom de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld in kaart te brengen. Zodoende kunnen er weloverwogen keuzes worden gemaakt omtrent de cultuurhistorische elementen die passen binnen het huidige rijksbeleid. Daarin is namelijk bepaald dat cultuurhistorische waarden uitdrukkelijk moeten worden meegewogen in ruimtelijke plannen.²

Methodiek

Wereldwijd kunnen landschappen vergeleken worden met een boek. Door de eeuwen heen zijn er door natuurlijke en culturele processen steeds nieuwe bladzijden (lagen) aan toegevoegd. Dit dynamische karakter maakt het inventariseren en waarderen van landschappen en de daarin gelegen cultuurhistorische elementen een delicate kwestie. Landschappen en cultuurhistorische elementen kunnen naast elkaar of juist gestapeld voorkomen. Om grip te krijgen op deze landschapsdynamiek maakt Cultuurland Advies gebruik van de landschapsbiografie voor cultuurhistorische inventarisaties. Het voordeel van deze methodiek is dat een landschapsbiografie inhoudelijk alle perioden van het landschap doorloopt en niet blijft steken bij één beperkte periodeanalyse.³

In de praktijk betekent dit dat de inventarisatie van cultuurhistorische en archeologische elementen wordt uitgevoerd aan de hand van drie tijdsperioden: het natuurlijke landschap, het middeleeuwse dorpslandschap en het recente landschap. Synchroon met de inventarisatie wordt ook het verhaal van het landschap in kaart gebracht. In de eerste tijdsperiode is dit verhaal sterk gericht op de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Voor het middeleeuwse en het recente landschap wordt vooral gekeken naar belangrijke ontwikkelingen in de bewoningsgeschiedenis en de invloed die deze ontwikkelingen hebben gehad op het landschap.

---

¹ Kluin 2015, 15.

² Wijziging Besluit ruimtelijke ordening (Bro) naar aanleiding van de Modernisering Monumentenwet (MoMo).

³ Horst & Spek 2014, 103-125.

Het inventariseren van landschapstypen en cultuurhistorische elementen gebeurt met behulp van een GIS-database per thema of gebied. Door dit alles onder te brengen in een database kunnen structuren, objecten of landschapszones via zoektermen bevestigd en geordend worden. Bijvoorbeeld op basis van chronologie, thema, legenda-eenheid of landschapstype. Naast nog aanwezige objecten en structuren zijn ter inspiratie ook reeds verdwenen elementen aan de database toegevoegd. De gehele database zal via vectorbestanden beschikbaar komen voor Landschap Overijssel.

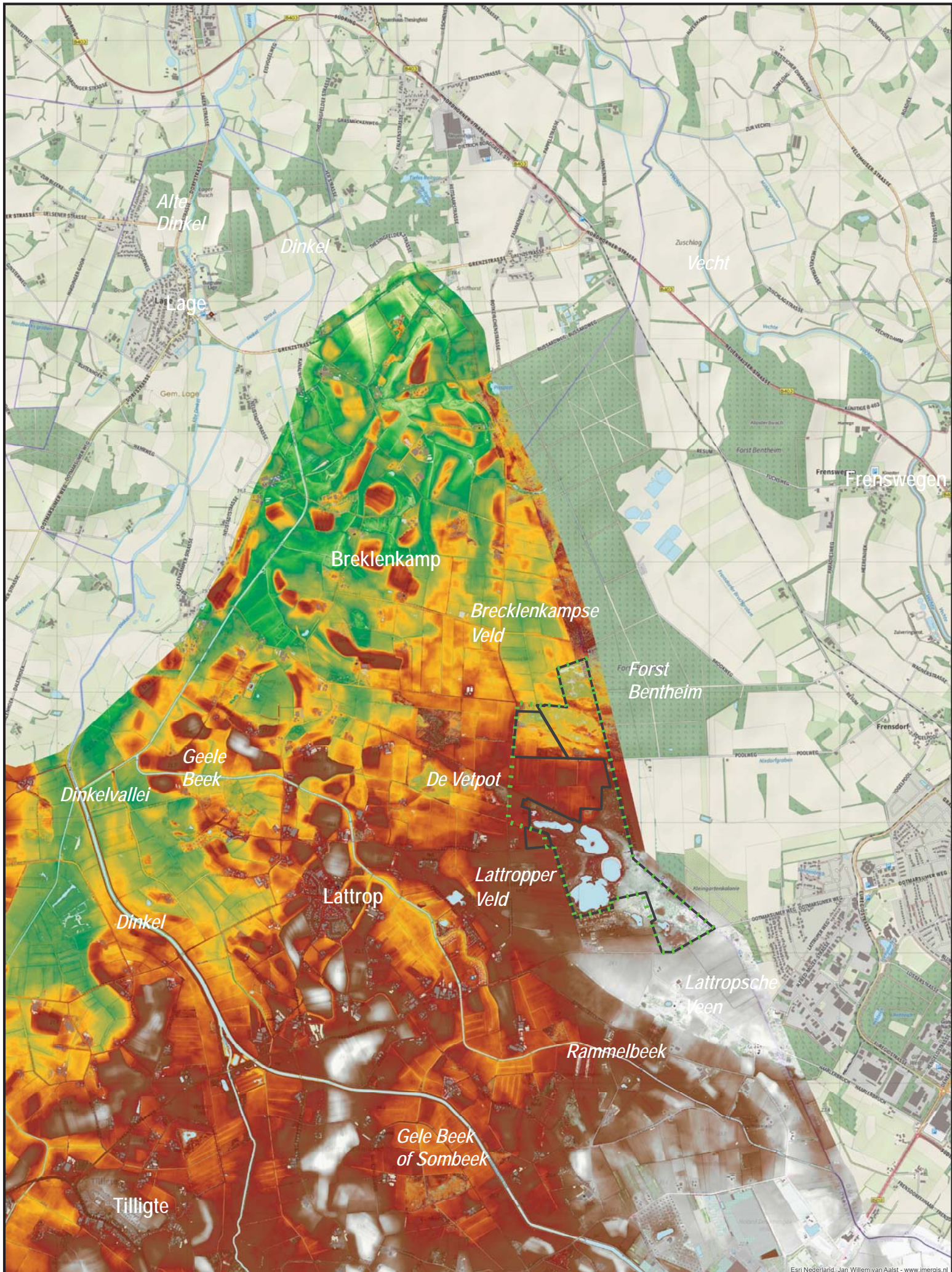
Opzet rapport en leeswijzer

Gebruikmakend van de landschapsbiografie wordt een aantal stappen doorlopen om te komen tot een volwaardige cultuurhistorische waardenkaart. De inhoudelijke hoofdstukken (hoofdstuk 2, 3 en 4) zijn chronologisch geordend en opgedeeld in thematische paragrafen. In hoofdstuk 5 staat de waardering van de cultuurhistorische elementen centraal. Het laatste hoofdstuk geeft informatie over welke beheersmaatregelen nodig zijn voor behoud van specifieke cultuurhistorische elementen. Vervolgens wordt afgesloten met een kansencatalogus en een kanskaart.

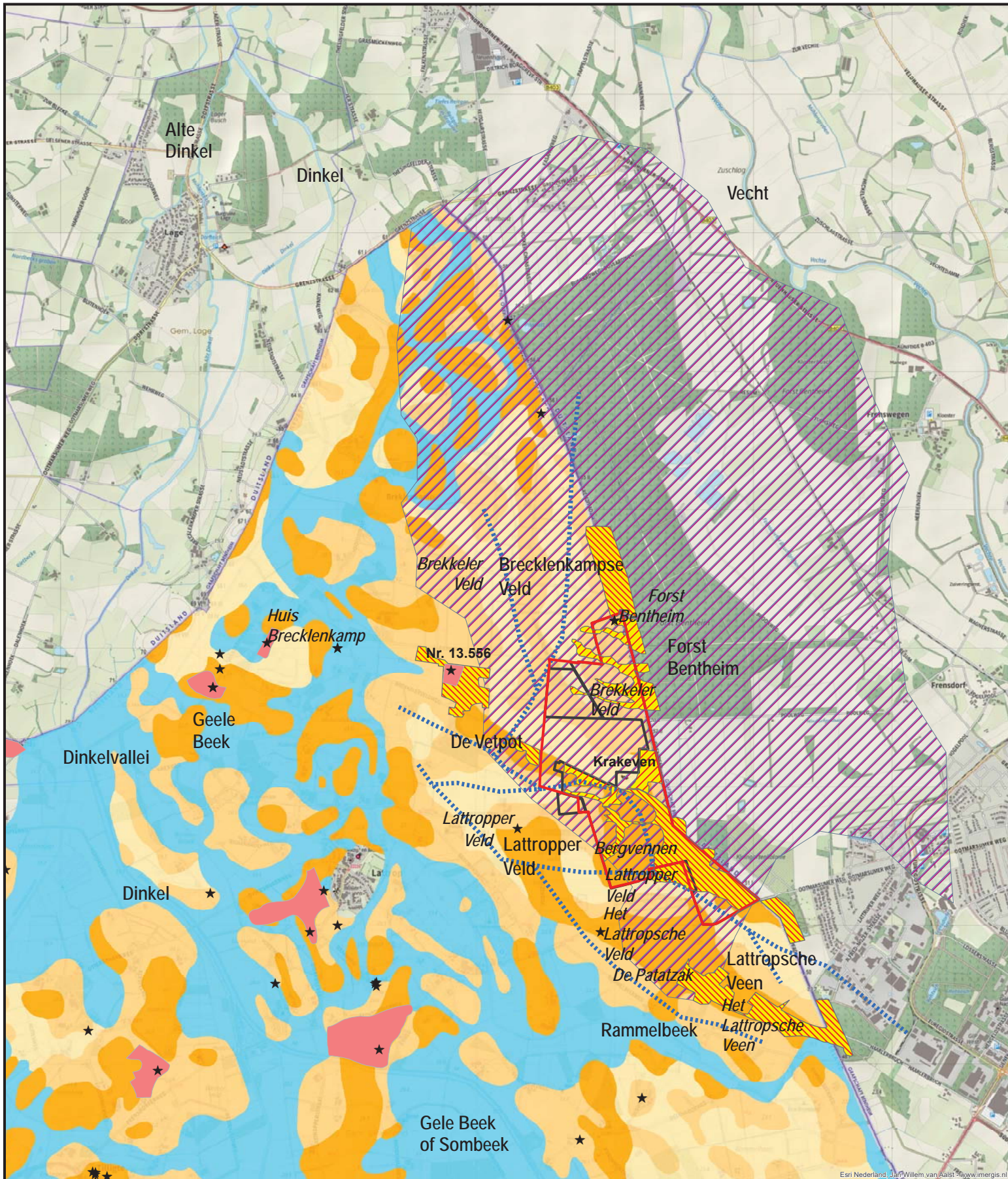
>>

Het actueel hoogtebestand Nederland 2 (AHN2) toont de Dinkelvallei ter hoogte van Denekamp – Lattrop. Ook zijn de zijbeekjes zoals de Gele Beek, Rammelbeek en de Sombeek aangegeven. Opvallend zijn de kleine en zeer sterk geaccentueerde dekzandkopjes (roodbruin tot witrood).

Uitsnede van het Actueel Hoogtebestand Nederland 2

Kaart 1 - Het natuurlijke landschap van het Natura 2000-gebied Bergvennen & Brecklenkampse veld (tot 800 n. Chr.)

Legenda

Archeologie

- ★ Archeologische vindplaatsen
- Archeologisch terrein van hoge waarde

Hoge en middelhoge dekzandruggen

- hoge archeologische verwachting
- archeologische verwachting

Begrenzing

- Natura-2000 gebied
- Terreinen LO

Het natuurlijke landschap

- Fase 1: Oude riviergeulen (aanname)
- Fase 2: Hoge dekzandrug
- Fase 3: Veengebied
- Krakeven

- Beekdallaagte
- Dekzandlaagte
- Lage dekzandrug
- Middelhoge dekzandrug

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
7-09-2018

Versie
Eindversie

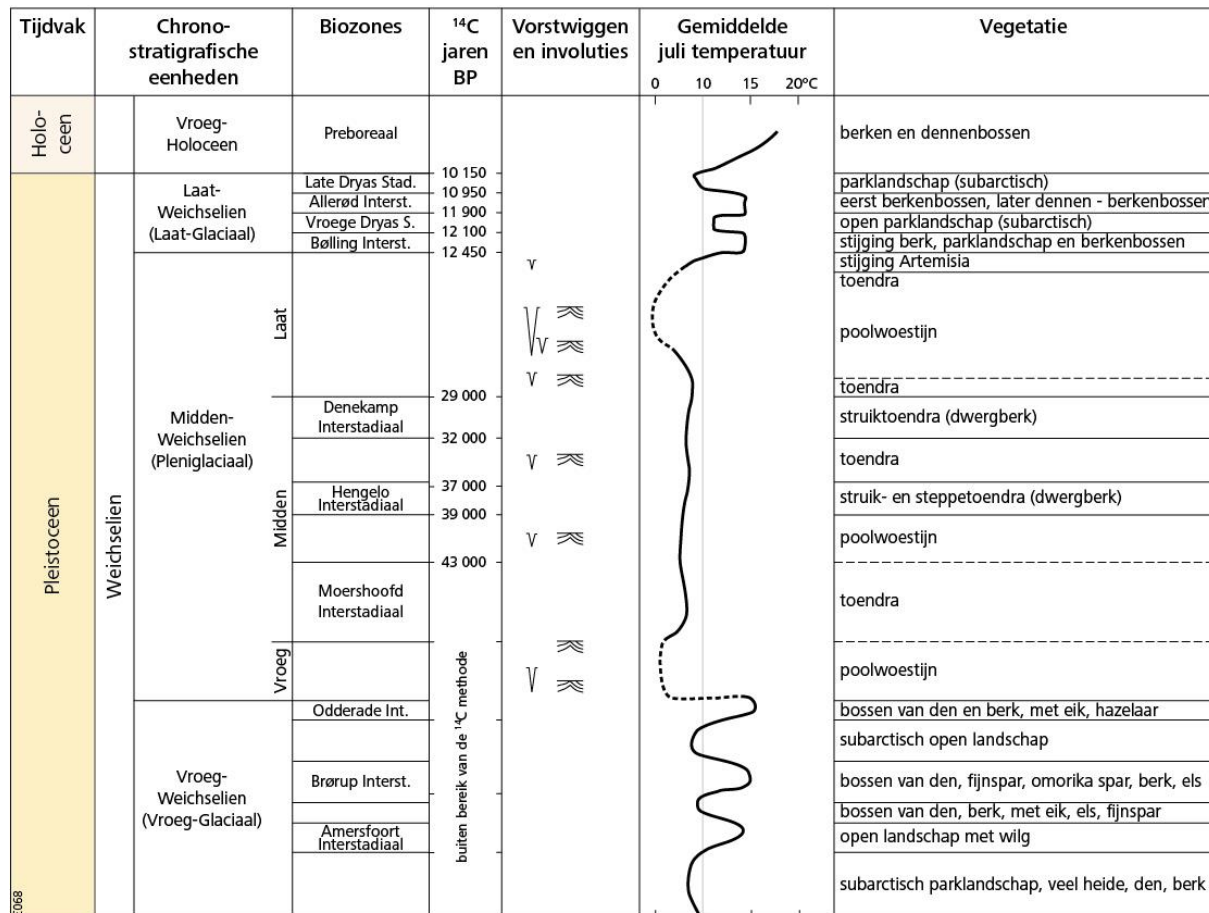
Schaal

0 250 500 1.000
Meter

2. Natuurlijke landschappen - ijstijden tot 800 na Chr. (Fase 1)

Een landschappelijke driedeling

Binnen het Natura 2000-gebied Bergvennen en het Brecklenkampse Veld kunnen we wat betreft de ontstaansgeschiedenis van het gebied drie belangrijke aardkundige eenheden onderscheiden. Het gaat om oeroude paleogeulen uit het Midden-Weichselien (Laat-Pleniglaciaal) van het Oerdinkelsysteem, hoog opgestoven dekzandruggen uit het Laat-Weichselien en dezelfde afgesnoerde paleogeulen en venetjes die gedurende het Laat-Weichselien en het Holoceen met veen gevuld zijn geraakt. In de onderstaande paragrafen wordt de ontstaansgeschiedenis van deze aardkundige eenheden nader toegelicht. Op het kaartbeeld van de vorige pagina zijn deze eenheden als fase 1, 2 en 3 aangeduid.

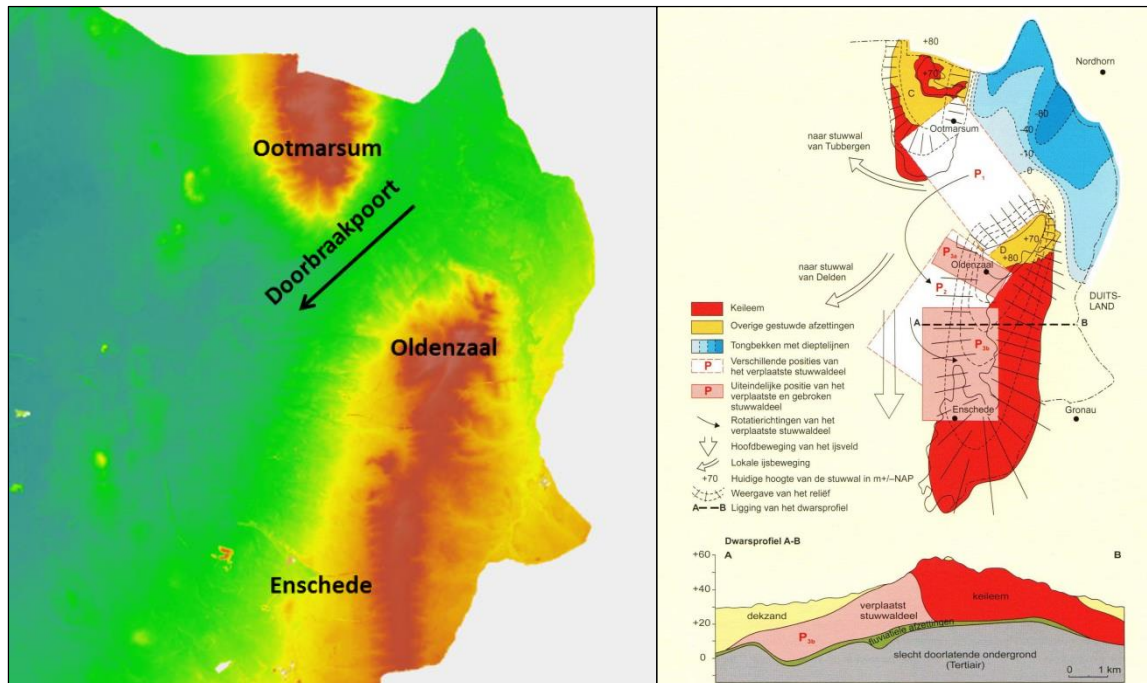

De geologische tijdvakken van het Weichselien en het Holoceen overzichtelijk weergegeven in een tijdskalk (Bron: Stouthamer, Cohen & Hoek, 2015: naar Berendsen, 1982).

Stuwwallen, tongbekkens en paleogeulen – Pleistoceen

De ontstaansgeschiedenis van de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld kunnen we niet los zien van een veel grotere landschapontwikkeling in Noordoost-Twente. De belangrijkste contouren van dit landschap zijn ontstaan tijdens het Pleistoceen. Dit is een geologisch tijdvak dat maar liefst duurde van 1,8 miljoen jaar tot zo'n 11.700 jaar geleden. Tijdens het Pleistoceen werden koude perioden (ijstijden) afgewisseld door warme periodes. Van groot belang voor de ontstaansgeschiedenis van het Noord-Twentse landschap is de ijstijd die tussen 370.000 – 130.000 jaar geleden plaatsvond. Deze koude periode staat bekend als de Saale-ijstijd. Vanuit Scandinavië reikten zeer grote gletsjers tot ver in Nederland. Tijdens de maximale ijsuitbreiding zo'n 150.000 jaar geleden kwam het ijs ongeveer tot de grens Haarlem – Utrecht – Nijmegen. Eén van deze uit het noordoosten afkomstige ijslobben van honderden meters dik groef zich in tussen Ootmarsum en Nordhorn. Door opstuwing vanuit dit 'tongbekken van Nordhorn' ontstond een gesloten stuwwalboog bestaande uit de stuwwalreeks van Uelsen, Ootmarsum, Oldenzaal en Enschede. Tussen Ootmarsum en Oldenzaal is later een ijslob door de stuwwal heen gebroken (doorbraakpoort) waardoor een deel van de stuwwal in de richting van

Enschede is verschoven.⁴ Met het ingraven van de ijslob ontstond een tot wel tachtig meter diepe vallei, het al eerder genoemde tongbekken van Nordhorn. Het is dit tongbekken dat aan de wieg heeft gestaan van het latere Dinkeldal - waar ook de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld onderdeel van uitmaken – en het Vechtdal aan de Duitse zijde. Nadat de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal waren gevormd bleef het ijsfront schuiven. Zelfs zodanig dat de dikke ijsgletsjers over de stuwwallen heen werden geduwd. De stuwwallen werden hierdoor afgevlakt en er werd een dunne laag keileem op de stuwwal afgezet. Keileem is mix van tot gruis verpulverde stenen, leem, zand en grind. Het werd onder het landijs afgezet op het contactvlak tussen het ijs en de ondergrond. Het voorkomen van keileem op de stuwwal van Ootmarsum en Oldenzaal bewijst dus dat deze door ijsgletsjers zijn ‘overreden’.

Links het Nederlandse deel van het ‘tongbekken van Nordhorn’ met de doorbraakpoort. De afbeelding rechts geeft weer hoe de stuwwaldelen naderhand zijn verschoven (Bron: Jongmans *et al.*, 2013).

Tijdens een relatief kortdurende warme periode na de Saale-ijstijd smolt het landijs. Het zeer diep ingesneden tongbekken van Nordhorn, ter hoogte van Brecklenkamp wel tachtig meter, raakte langzaam aan opgevuld met sedimenten. Al snel werd het opnieuw kouder en brak een nieuwe ijstijd aan: de Weichsel-ijstijd die duurde van 115.000 tot 11.700 jaar geleden. De Weichsel-ijstijd wordt beschouwd als de laatste ijstijd die de wereld heeft gekend. Hoewel het landijs Nederland niet bereikte, heerste er een zeer ijzig toendraklimaat. Door de koude omstandigheden was de toplaag van de bodem constant bevroren (permafrost) en harde winden waaiden over het kale landschap. In het Dinkeldal zijn in deze periode door een sterk meanderende rivier kalkrijke, zeer fijne zanden afgezet. Tussen deze fijne zanden zitten soms ook kleine veen- en leemlaagjes die wijzen op korte perioden van bijvoorbeeld plantengroei.

In een hierop volgende periode, het Midden-Weichselien, nam de kracht van de sterk verwilderde rivier in het Dinkeldal toe. In plaats van zeer fijne zanden werden nu kalkloze, grove zanden met veel grind afgezet. De stroomsnelheid van de rivier was blijkbaar in belangrijke mate toegenomen. In deze perioden zijn ook de paleogeulen gevormd. Dit zijn oude rivierbeddingen die hoorden bij het Oerdinkel systeem; een oerrivier die haar water via verschillende beddingen tegelijkertijd afvoerde (vlechtende rivier). Gedurende het Laat-Pleniglaciaal (zo'n 30.000 tot 14.500 jaar geleden) werd er steeds minder zand en grind door de Dinkel zelf afgezet. Nieuwe zandige afzettingen werden nu hoofdzakelijk aangevoerd door de wind (onder nat-eolische omstandigheden) die het zand afzette in vochtige terreindepressies. Dit fijne, lemige zand heeft een sterke gelaagdheid en is bekend geworden onder de naam ‘Oud Dekzand’. Plaatselijk ligt het vrij dicht onder, of zelfs aan het maaiveld (leemrijke zanden).⁵

⁴ Jongmans *et al.*, 2013, 222-223; Ebbers en Van het Loo 1992, 19-24.

⁵ Van Beek 2009, 143; Ebbers en Van het Loo 1992, 24-29; Van der Hammen en Wijmstra, 1971.

Wind en dekzandruggen – Laat-Weichselien

De laatste fase uit de Weichsel-ijstijd is eveneens belangrijk voor de landschapsgenese van het Dinkedal. Tijdens het Laat-Weichselien, dat tussen zo'n 14.500 tot 11.700 jaar geleden plaatsvond wisselden de temperaturen sterk. Gedurende enkele koude perioden kreeg de wind wederom vat op het kale landschap, waardoor zand uit drooggevallen beddingen werd opgenomen om vervolgens in ruggen evenwijdig aan de beddingen opnieuw te worden afgezet. Ook werd er veel zand afgezet in de oude paleogeulen van de Oerdinkel. Gehele paleogeulen konden zelfs worden afgesnoerd waardoor in de afgesneden laagtes kleine meertjes ontstonden. Vooral de Bergvennen zijn hier een goed voorbeeld van. De vennetjes in dit gebied liggen feitelijk in oude paleogeulen van de Oerdinkel. In het Brecklenkampse Veld zijn dezelfde paleogeulen nog wat beter te zien. Ook hier liggen de vennetjes in de laagten, maar met een beetje goede wil zijn de oudere geulen op de hoogtekaart van het gebied nog te herkennen.⁶ De zanden die in deze periode zijn afgezet liggen nu vaak nog aan de oppervlakte en worden aangeduid als Jong Dekzand. Het zijn de leemarme tot matig leemrijke zanden die op de bodemkaart veelal voorkomen als veld- en haarpodzolgronden (Hn21/Hd21).⁷

Vlakbij het onderzoeksgebied tonen deze ontwikkelingen uit onder andere het Laat-Weichselien zich in het landschap van de brede Dinkelvlei ter hoogte van Breklenkamp, Lattrop, Tilligte en Noord-Deurningen. Het dekzand is hier in het natte beekdal in kleine dekzandruggen of dekzandkopjes afgezet. Deze zijn later doorsneden door de Dinkel en haar zijbeken zoals de (voormalige) Rammelbeek of de Sombeek en de Gele beek. Zo ontstond een reliëfrijke brede Dinkelvlei met tal van ingesneden beeklopen en ontelbaar veel kleine zandeilandjes (zie hoogtekaart op pagina 11).

Een vlechtend rivierenstelsel op de hoogvlakte van Tibet met kleinschalige eolische afzettingen in de zomer. Het vlechtende rivierstelsel vormt een mooie referentie van het oergeulenlandschap, waarbij grote hoeveelheden smeltwater vrijkwamen waardoor er constant geulverleggingen plaatsvonden. Bron foto en informatie: H. Smeenge

⁶ In zijn te verschijnen proefschrift zal Harm Smeenge veel dieper op deze materie ingaan. Tijdens een gezamenlijk veldbezoek heeft Harm Smeenge zijn kennis met ons gedeeld waarvoor wij hem zijn erkentelijk zijn.

⁷ Ebbens en Van het Loo 1992, 24-29.

Foto van het duinlandschap waarbij de rol van de wind zeer goed zichtbaar is. De vegetatie in dit landschap is overeenkomstig aan die tijdens het jonge dryasstadiaal (laat-glaciaal). Op de voorgrond kraaiheide dat goed bestand is tegen instuivend zand uit de drooggevalen geulbeddingen. Tevens toont de foto een opgestoven rugstructuur met soorten zoals de den en jeneverbes. Soortgelijke rugstructuren kwamen voor in de Bergvennen en tijdens het jonge dryas zullen ze eenzelfde begroeiing hebben gekend. Bron foto en informatie: H. Smeenge

Veenontwikkeling en een herkenbaar oerlandschap - Holoceen

De koude Weichsel-ijstijd wordt gevolgd door een definitieve klimaatsverbetering zo'n 11.700 jaar geleden: het Holoceen. Het Holoceen is het tijdvak dat voortduurt tot op de dag van vandaag. Het klimaat werd warmer en vochtiger waardoor de zeespiegel langzaam steeg en het open landschap veranderde in een beboste omgeving. De eerste bossen bestonden uit koude-resistente boomsoorten als de dwergberk en dwergwilg, iets later volgde ook de grove den. Zo'n 9000 jaar geleden konden ook de warmteminnende hazelaar en eik zich vestigen in het Nederlandse landschap. Door het opwarmende klimaat en de toename in begroeiing verminderde de aanvoer van sediment door lokale rivieren en beken. De meanderende Dinkel en haar zijbeken veranderden van glaciële smeltwaterbeken in beken waarvan het afvoerregime werd gedomineerd door regenval. Doordat de Dinkelvallei is opgevuld met erosiegevoelig materiaal mogen we ervan uitgaan dat de hoofdbeek en haar zijbeken gedurende het gehele Holoceen actief hebben gemeanderd. Bewijs hiervan is geleverd toen onderzoekers in oude meanders verschillende afzettingsslagen aantroffen die dateerden uit afzonderlijke Holocene fasen.⁸ Daarnaast is op basis van historische kaarten aangetoond dat de Dinkel in de negentiende en twintigste eeuw actief meanderende en haar loop constant verlegde.⁹ Er zijn aanwijzingen dat de invloed van de mens op het watersysteem al vanaf de late prehistorie heeft plaatsgevonden.¹⁰

Terug naar de vegetatieontwikkeling gedurende het Holoceen. Vooral de hogere en goed ontwaterde gronden raakten bedekt met vrijwel aaneengesloten Atlantische oerbossen. In de laaggelegen gebieden ontwikkelden zich andere vegetaties. In het kielzog van de zeespiegelstijging steeg ook de lokale grondwaterspiegel. De afwatering verslechterde en samen met het vochtige klimaat vormde dit ideale omstandigheden voor veenvorming. In de laagste delen van het Dinkeldal hoopten organische plantenresten zich op waardoor zich veenpakketten vormden. Op deze manier kon afhankelijk van de locatie een mozaïek aan natuurlijke landschapstypen ontstaan: droge of vochtige gemengde loofbossen op de hogere delen, dekzandeilandjes en in de beekdalen, terwijl in de afvoerloze laagten of op slecht waterafvoerende vlakten natte broekbossen met moerassige vegetaties ontstonden.¹¹ Recentelijk is gepoogd deze Holocene vegetatieontwikkeling voor Twente in kaart te brengen. Het vegetatiebeeld is gebaseerd op lokale landschapsreconstructies die vervolgens zijn geëxtrapoleerd op basis van bestaande aardkundige kaarten. Vanaf zo'n 4000 jaar geleden wordt in het Dinkeldal een mozaïek weergegeven van vochtige loofbossen (eik, iep, linde), gemengde loofbossen (eik, hazelaar, iep) en elzenbroekbos met es en wilg. Vanaf de Romeinse tijd is een beeld geschetst waarbij de hoogste delen van het Dinkeldal zijn omgezet in akkerlanden. De nattere lagere delen zouden bestaan uit open broekbossen en op de hogere gronden, waaronder het terrein van de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld, zijn heidevelden geschetst. De laatste dwarsdoorsnede dateert rond 1500 na Chr. en toont een beeld waarbij grote delen van het landschap in cultuur zijn gebracht. Het Dinkeldal bestaat uit akkers en graslanden terwijl ter hoogte van het Natura-2000 gebied heidevelden op natte gronden zijn gereconstrueerd.¹²

---

⁸ Van Beek 2009, 146-147.

⁹ Van Kouwen 2015, 25; Hommel *et al.*, 1994, 34.

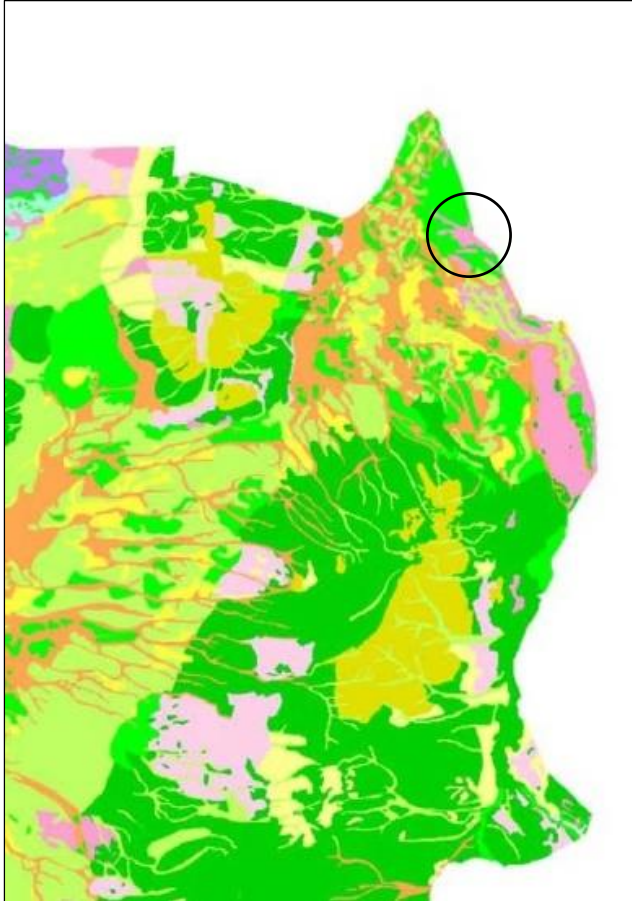
¹⁰ Proefschrift H. Smeenge in voorbereiding.

¹¹ Bouman en Van beek, 2013.

¹² Bouman en Van beek, 2013.

Veenontwikkeling in de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld

In de voorgaande paragrafen is reeds uitgelegd dat bestaande paleogeulen in de Bergvennen afgesnoerd zijn door instuiving van dekzand. Hierdoor ontstonden er in de laagten van de oorspronkelijke paleogeulen een snoer van kleine vennetjes. Het Brecklenkampse Veld kenmerkt zich door een aantal langgerekte oost-westelijke paleogeulen die ook aan de Duitse zijde doorlopen in het Forst Bentheim.¹³ De afgesnoerde paleogeulen in het Brecklenkampse Veld en de geïsoleerde vennetjes in de Bergvennen zijn tijdens het Holoceen gevuld geraakt met een dik veenpakket. Dit veenpakket vormt een zeer interessant 'landschapsarchief'. In het natte veenpakket blijven ingestoven

pollen en allerlei andere lokaal gevormde macroresten zeer goed bewaard. Door een veenpakket onder een microscoop laagje voor laagje te bekijken kunnen pollen, zaden en macroresten gedetermineerd worden. Tevens kan de ouderdom van de afzonderlijke veenlagen aan de hand van een C¹⁴-methode bepaald worden. Met dit 'paleo-ecologische' onderzoek is het dus mogelijk de landschapontwikkeling in hoofdlijnen te reconstrueren.

Onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam hebben op deze wijze de veenlaag in het Eilandven onderzocht. Het bovenste deel van deze veenlaag was echter al afgegraven en dieper gelegen veenlagen waren uitgebaggerd. Het onderzoek richtte zich dus vooral op de oudste veenlagen die als eerste zijn gevormd. Nadat de Dinkel was afgesnoerd vormde zich een sedimentlaag in het meertje. Zo'n 11.500 jaar geleden trad er verlanding op en groeiden het dicht met moerasvegetatie waardoor er laagveen ontstond. Per toeval ontdekten de onderzoekers later langs de westoever van het Eilandven een laag van 15 centimeter hoogveen dat net boven de waterspiegel lag. Het was aan de aandacht van de veengravers ontsnapt doordat het was afgedekt met een pakket stuifzand. Aan de hand van deze veenlaag kon de

Een vegetatiereconstructie van het Twentse landschap rond 200 na Chr. Rechtsboven de 'punt' van Brecklenkamp en Lattrop met in de zwarte cirkel het Natura 2000-gebied. De groene kleuren geven loofbos aan, de licht rode/oranje kleur is een weergave van broekbossen in het Dinkeldal en de Bergvennen worden weergegeven als een heideveld.

wordingsgeschiedenis van het ven worden gecompleteerd. Nadat het vennetje geheel was verland werd de vegetatie steeds afhankelijker van voedselarm regenwater. Een ideaal vestigingsklimaat voor veenmossen waardoor zich geleidelijk aan een dikke veenmoslaag (hoogveen) ontwikkelde. Doordat veenmossen regenwater vasthouden groeide het hoogveen boven de grondwaterspiegel uit en breidde het zich ook zijdelings uit over de omgeving (stadium IV).¹⁴

Hoogstwaarschijnlijk is de turfwinning in de met hoogveen dichtgegroeide vennetjes pas in de middeleeuwen begonnen. Eerst werd de droge hoogveenlaag gewonnen en later werden ook de diepere veenlagen (laagveen) uit het vennetje gebaggerd. Blijkbaar is het omliggende terrein in deze periode ook verdroogd en is de vegetatie op de hooggelegen dekzandruggen aangetast. Hierdoor traden middeleeuwse zandverstuivingen op waarbij het zand veenlagen in en rondom het meertje afdekte (stadium V).¹⁵

¹³ In zijn te verschijnen proefschrift zal Harm Smeenge veel dieper op deze materie ingaan. Tijdens een gezamenlijk veldbezoek heeft Harm Smeenge zijn kennis met ons gedeeld waarvoor wij hem zijn erkentelijk zijn.

¹⁴ Van Geel, 2005.

¹⁵ Idem.

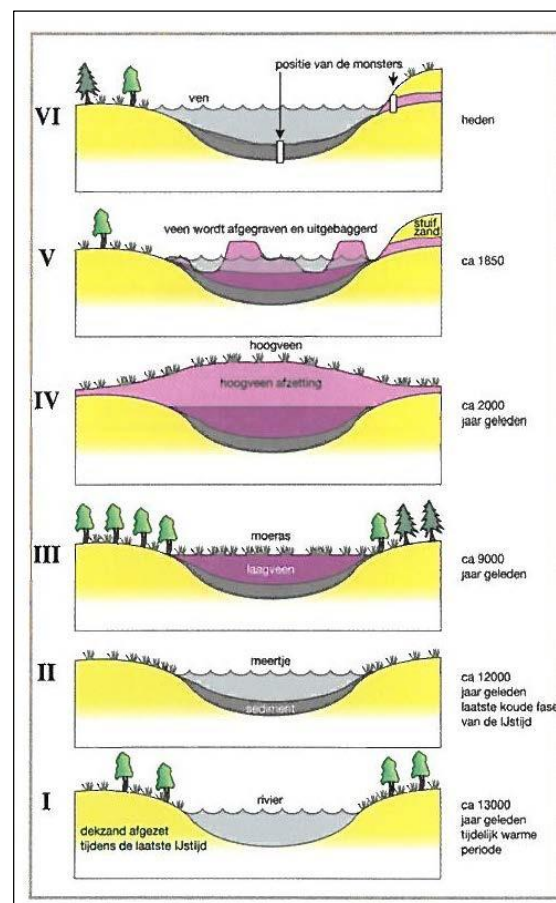

Het Grenzpfad met links de Nederlandse zijde en aan de rechterkant de laagte in het Forst Bentheim. Het sneeuwlaagje op het ijs toont een doorlopende laagte vanuit het bos naar het Brecklenkampse Veld. Hierbij doet het Grenzpfad dienst als een soort van dijk.

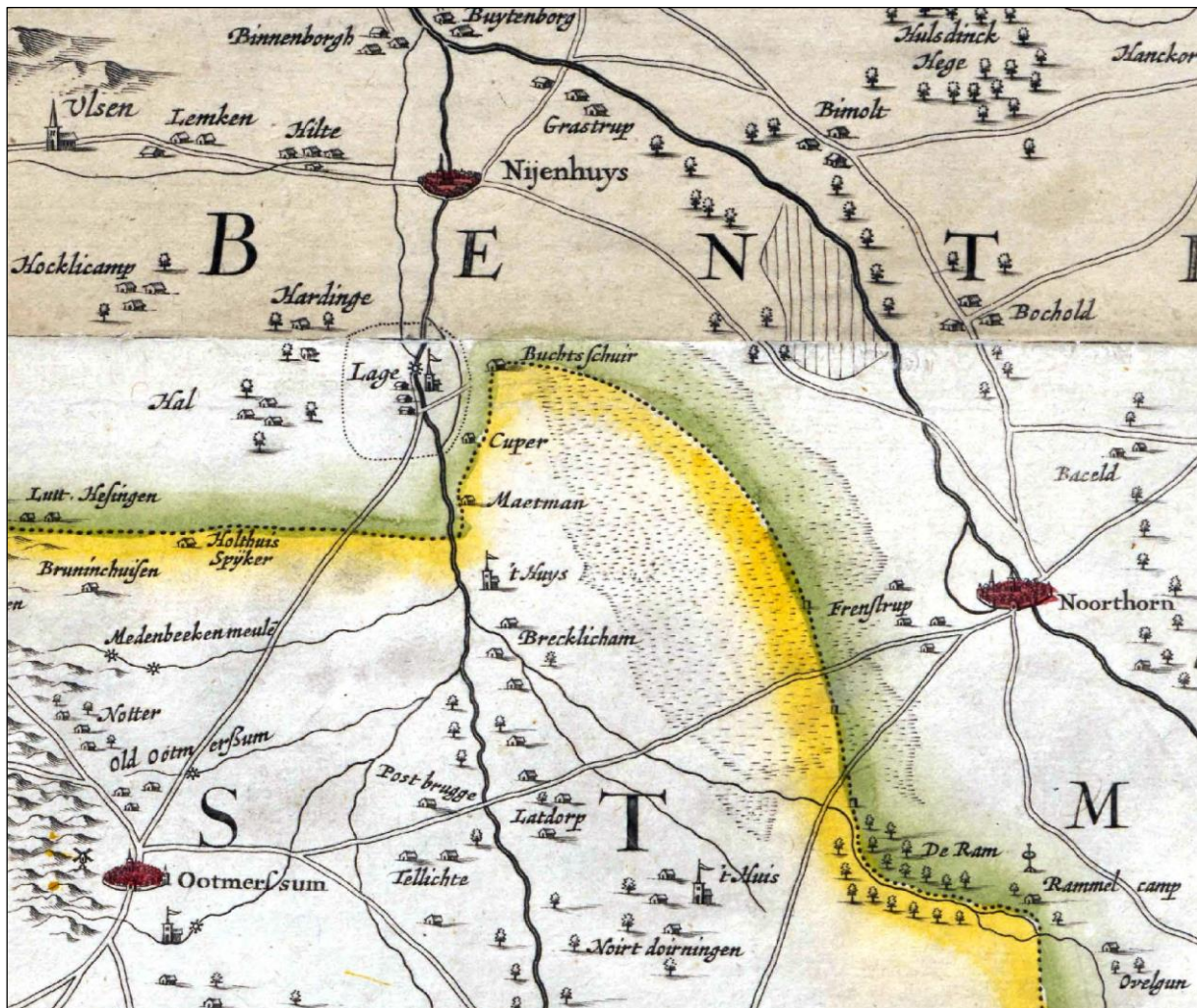
Het Krakenven

Uit het bovenstaande blijkt dat de landschapsreconstructie voor het Holocene Twente veel te globaal is geweest. Zeker in de Bergvennen bestonden de afgesnoerde vennetjes uit kleine hoogveenkoepeltjes. Ook de paleogeulen in het Brecklenkampse Veld zullen gevuld zijn geweest met vele dikkere veenlagen. De vraag is nu in hoeverre deze afzonderlijke veenkoepeltjes zijn samengesmolten tot één grote hoogveenkern. Negentiende-eeuwse historische kaarten tonen ons een nat heidelandschap met daartussenin een aantal vennetjes. Maar in die periode heeft de mens dan al in belangrijke mate in dit landschap ingegrepen. Een oudere kaart van Nicolaas ten Have geeft ons een geheel ander beeld. De cartograaf gaf een immens veenmoeras weer tussen Brecklenkamp – Lattrop – Nordhorn en Frenswegen. Is dit het middeleeuwse landschapsbeeld van het Natura 2000-gebied? Het landschap zou er dan als volgt hebben uitgezien: een moerassige grenszone die bestond uit een aantal (aaneengesloten) hoogveenkernen, mogelijk met een aantal moerassige laagten (laagveen/broekbossen) en enkele dekzandhoogten, waarover onder andere de verbindingsweg tussen Ootmarsum en Nordhorn is aangelegd.

De verlanding van het Eilandven schematisch weergegeven in een zestal stappen. Daarbij geeft de onderste afbeelding de situatie weer van zo'n 13.000 jaar geleden en de bovenste afbeelding toont het heden.

Ook wat betreft het Natura-2000 gebied is het natuurlijk razend interessant hoe dit natuurlijke landschap er in de middeleeuwen heeft uit gezien. Om hier meer gedetailleerde uitspraken over te kunnen doen is het nodig om aanvullend paleo-ecologisch onderzoek te doen naar veenvulling die het gehele Holoceen bestrijkt. En in de Bergvennen lijkt deze kans zich voor te doen. Dezelfde onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam ontdekten in 2005 dat in het Krakenven meer dan zes meter aan sediment (o.a. veen) nog aanwezig is. Tijdens veldwerk voor dit onderzoek is diezelfde dikke veenlaag aangetroffen in het Krakenven (zie kaart 1 voor de ligging). Deze laag kan ons veel vertellen over de landschapsontwikkeling van het Laat-Weichselien en een belangrijk deel van het Holoceen. Een onderzoek zou inzicht kunnen verschaffen of de venntjes onder zwak gebufferde omstandigheden zijn verland en of er na verloop van tijd een systeem ontstond dat geheel regenwater gevoed was.

De historische kaart van Nicolaas Ten Have uit 1648. Het Natura 2000-gebied ligt midden in de driehoek Ootmarsum – Nordhorn – Nijenhuis. Oostelijk van Lattrop en Breklenkamp en noordelijk van de weg tussen Nordhorn – Ootmarsum ligt het onderzoeksgebied. Met het gestippelde/gearceerde vlak wordt op de kaart een moerassige omgeving weergegeven.

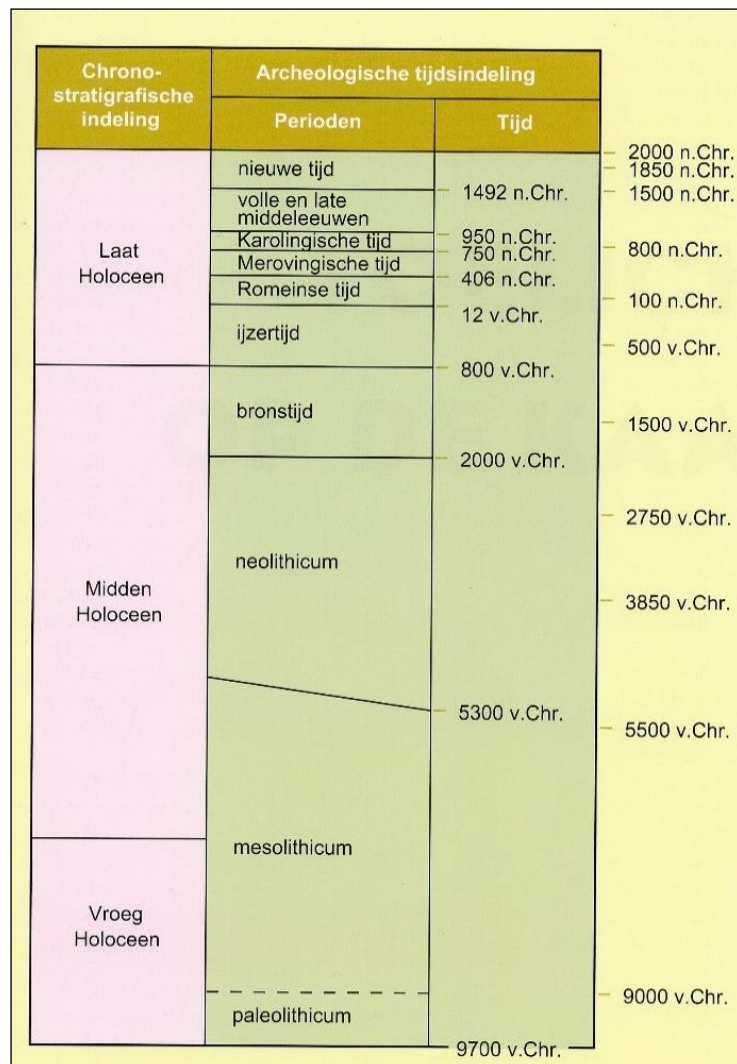
Prehistorische bewoning

In het Brecklenkampse Veld en de Bergvennen zijn maar betrekkelijk weinig archeologische vondsten gedaan. Vooral voor de jongste fase van het Holoceen is dat gezien de zojuist geschetste landschapsontwikkeling weinig verassend. Door de veenontwikkeling en de hiermee gepaard gaande vernatting was het gebied niet interessant voor permanente bewoning. Gedurende het mesolithicum (midden steentijd) en het neolithicum (nieuwe steentijd) was dit anders. De net afgesnoerde paleogeulen bevatten toen nog open water en vormden daarmee interessante vestigingsplekken. Dat er in deze periode ook in het gebied gewoond werd wordt bevestigd door vondsten in het Brecklenkampse Veld, het bosje ten noorden van De Vetpot in het Lattroper Veld en ten zuiden van de Frensdorferweg

(oostwaarts van de afslag Rammelbeekweg).¹⁶ Het zijn vooral vuurstenen werktuigen die hier zijn gevonden zoals kling, spitsen, schrabbers en een vuurstenen sikkel die mogelijk nog dateert uit een jongere periode (bronstijd of midden-ijzertijd). Tevens is er in het Brecklenkamper Veld een hamerbijl gevonden die stamt uit het laat-neolithicum of het gaat om een zogenoemde Arbeitsaxt uit de bronstijd (de late nieuwe steentijd).

Tegenover de Vetpot ligt aan de noordkant van de Breckelerveldweg een bosje waarvan het noordwestelijke deel voorheen werd aangemerkt als een archeologisch monument (nummer 13.556). Thans wordt het beschouwd als een terrein van hoge archeologische waarde. Hier zijn in 1970 op een dekzandrug vuurstenen artefacten, waaronder een driehoekige pijlspits (pijlpunt), gevonden uit het mesolithicum en het neolithicum. Later is het gebied opnieuw onderzocht en is er vastgesteld dat het bodemprofiel vrijwel geheel intact is. Vanwege deze goede bodemcondities blijft de vindplaats ook richting de toekomst toe interessant. Het algemene beeld is dat vooral de hogere dekzandruggen en dekzandkoppes plaatsen zijn met een hoge archeologische verwachtingswaarde. Dat geldt uiteraard ook voor hogere terreinen in de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld.

In de loop van het Holoceen, mogelijk ergens in de bronstijd, raakt het gebied door de veenontwikkeling meer en meer afgesneden van de bewoonde wereld. Indien het gebied bewoning heeft gekend in de ijzertijd en de Romeinse tijd, dan zullen we deze moeten zoeken aan de rand van de grotere dekzandruggen of op beekdalflanken aan de rand van een es. Dit patroon is ook elders in Twente waargenomen.¹⁷ Of er ook daadwerkelijk bewoning heeft plaatsgehad is niet helemaal zeker. Het is goed mogelijk dat veel van deze grondsporen nog onder dikke eslagen in de bodem verstopt zitten. Hierna zullen we zien dat het gebied in de loop van de vroege middeleeuwen zeker weer bewoond raakt. De bewoning vindt dan wederom plaats op de hogere dekzandruggen langs de Dinkel en haar zijbeken. Het ontoegankelijke (hoogveen)moeras van de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld zal in deze periode alleen extensief benut zijn.

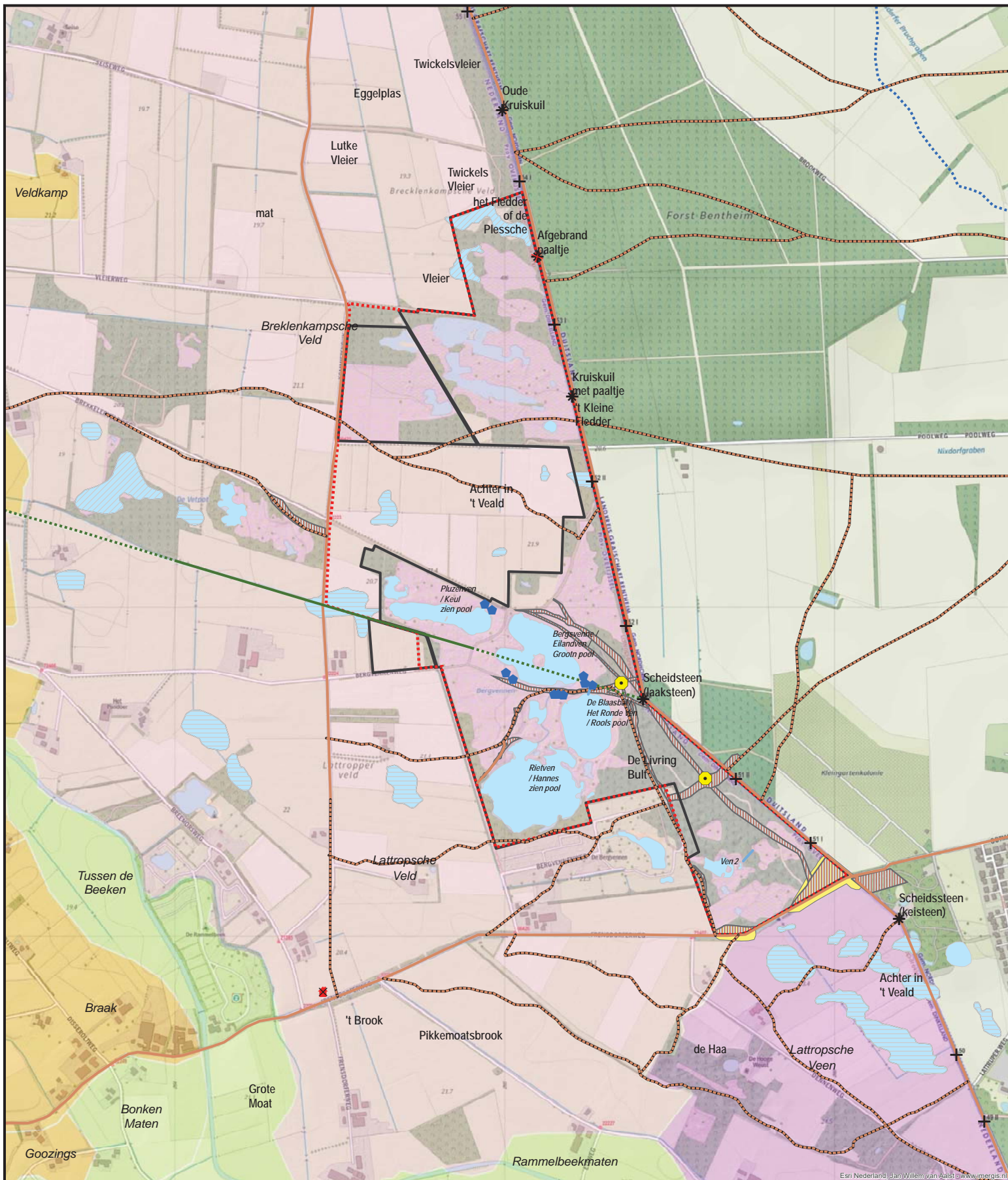

De archeologische tijdvakken overzichtelijk weergegeven in een tijdbalk (Bron: Bazelmans et al., 2011).

¹⁶ Het gaat om de waarnummers: 1078, 2395, 2396, 2397 en 2405 uit het Archeologisch Informatiesysteem ARCHIS.

¹⁷ Groenewoudt & Scholte Lubberink, 2007

Kaart 2 - Middeleeuwse dorpslandschappen van het Natura 2000-gebied Bergvennen & Brecklenkampse Veld (800 - 1850 na. Chr.)

Legenda

Industrie ■ kluinplaats - locatie nagaan Infrastructuur * grensmarkering - aanwezig/herkenbaar * grensmarkering - afwezig + rijksgrenspaal ● kruiskuil Wonen ■ boerderij ■ huis - afwezig	Infrastructuur — weg - aanwezig - - - weg - afwezig Samenleving ■ markegrens - aanwezig - - - markegrens - afwezig Waterstaat ■ beek - aanwezig ■ greppel - aanwezig	Aardkunde ■ stuifzand - herkenbaar Infrastructuur ■ karrenspoorbundel - aanwezig Waterstaat ■ ven - aanwezig ■ ven - afwezig ■ ven - herkenbaar	Begrenzing ■ Natura-2000 gebied ■ Terreinen LO	Middeleeuwse dorpslandschappen ■ Buurtschap ■ Weide- en hooiland ■ Heideveld ■ Veen
---	---	---	---	--

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
7-09-2018

Versie
Eindversie

Schaal

3. Middeleeuwse dorpslandschappen – 800 tot 1850 na Chr. (Fase 2)

De vroegmiddeleeuwse wereldlijke en geestelijke ontwikkeling (800 tot ca. 1000)

We pakken het verhaal van het landschap weer op in de vroege middeleeuwen. In de middeleeuwen konden heersers op twee verschillende manieren macht uitoefenen: via de geestelijke macht en via de wereldlijke macht. De geestelijke macht werd uitgeoefend door via de kerk inwoners van een bepaalde streek te binden aan een parochie. De parochianen verkregen via de kerk hun zielenheil en als wederdienst gaven zij jaarlijks diverse tienden voor het onderhoud van de kerk en de pastoor (een tiende van de oogstopbrengst of hun veestapel). De wereldlijke macht is de macht die keizers, koningen en edelen over het gewone volk hadden via bestuur en rechtspraak.

Binnen het huidige Twente behoren Oldenzaal, Ootmarsum en misschien ook Enschede tot de oudere vroegmiddeleeuwse parochies waar al vroeg kerken zijn gesticht. Hetzelfde geldt voor de vlak over de grens gelegen plaatsen Uelsen, Veldhuizen (Veldhausen), Emlichheim (Emlichheum) en Nijenhuis (Neuenhaus). Daarmee behoorde Twente en een klein deel van Duitsland tot het uitgestrekte Utrechtse bisdom. Geografisch gezien vormde dit deel van Twente en Duitsland een belangrijk scharnierpunt voor de Utrechtse bisschop. De Vecht en de Dinkel die door het graafschap hun weg zochten vormden natuurlijke grenzen ter verdediging van het Oversticht.

Vanaf de tiende en elfde eeuw kregen bisschoppen door de keizer of koning steeds vaker graafschappen of grafelijke bevoegdheden geschonken. Deze wereldlijke macht uit zich in bestuurlijke, politieke en rechterlijke macht. Zo schonk Keizer Hendrik III van het Heilige Roomse Rijk vóór 1049 het graafschap Twente aan de bisschop van Utrecht. Vanaf dat moment zien we dat de geestelijke en wereldlijke macht elkaar steeds vaker gaan overlappen. Het zal dan ook geen verrassing zijn dat het Duitse deel van het Oversticht in de middeleeuwen ook wel is aangeduid als Noord-Twente. Er zijn aanwijzingen dat dit Duitse 'Noord-Twente' in de vroege middeleeuwen een afzonderlijk graafschap heeft gevormd. Het 'Zuid-Twente' zou dan overeenkomen met het huidige Twente. Al snel verdwijnt de naam 'Noord-Twente' uit de geschiedenis.

De wereldlijke en geestelijke macht in het Krakenvenerschap Bentheim

Vanaf de 11^e eeuw en zeker vanaf de 12^e eeuw komt het gebied steeds meer onder invloed te staan van het kasteel Bentheim. Van een graafschap met afgebakende grenzen kan dan nog niet gesproken worden. De vorming van het graafschap Bentheim is een zeer geleidelijk proces geweest, waarbij het eigendomsbezit van het gelijknamige geslacht gestaag toenam. Het duurde zelfs tot in de 14^e eeuw voordat het Bentheimse grondgebied rechtmatig een graafschap van het Heilige Roomse Rijk mocht worden genoemd. Het graafschap Bentheim was geestelijk onderverdeeld in een 'Nedergraafschap' en een 'Bovengraafschap'. Het geestelijke bewind in het Nedergraafschap, met als belangrijkste plaatsen Nijenhuis (Neuenhaus), Veldhuizen (Veldhausen), Emlichheim (Emlichheum) en Uelsen, was in handen van de Utrechtse bisschop en het Bovengraafschap behoorde tot het bisdom Münster.

Grootgrondbezit en horigheid in Twente (800 tot ca. 1000)

Vóórdat de geestelijke machthebbers meer en meer graafschappen kregen geschonken was de wereldlijke macht vooral in handen van vazallen of leenmannen van de keizer of koning. De koning gaf grond uit in leen en kreeg daar loyaliteit en militaire diensten voor terug. De grond die de leenman verkreeg werd beheerd vanuit centraal gelegen hoven van de vazallen. In de volgende kadertekst wordt dit hofstelsel nader toegelicht.

Het hofstelsel heeft ook voet aan de grond gekregen in Twente en het Duitse Noord-Twente. In Ootmarsum lag de belangrijke bisschoppelijke hof Ootmarsum dat gold als centrum van bestuur in het kader van het hofrecht dat over de horigen werd gesproken. De hof gold als centrum voor circa 30 boerenerven uit de omliggende buurschappen. Zo waren er bijvoorbeeld twee erven uit het gehucht Lattrop erven horig aan de hof in Ootmarsum. Later zijn aan de hof ook de horigen toegevoegd van de drie bisschoppelijke hoven uit het Nedergraafschap Bentheim. Hiertoe behoorden van oudsher drie centrale hoven - de Hof te Lage, de Hof te Hardingen en de Bisschopshof /Scholte Bisschopink te

Wilsum - waaronder maar liefst 78 hofhorige boerderijen ressorteerden.¹⁸ Naast deze bisschoppelijke hoven beschikten ook geestelijke instellingen zoals kapittels, proosdijen en de bekende Rijksabdijen van het Heilige Roomse Rijk over centrale hoven waaraan vele hofhorige boerderijen aan verbonden waren.

Vroegmiddeleeuwse bewoning in Lattrop en Breklenkamp: de samenleving

De expansiedrift van Karel de Grote (776-814) heeft gezorgd voor de totstandkoming van een uitgestrekt Karolingisch rijk. Ook Twente ging hier deel van uitmaken en dat had voor de Twentse samenleving een aantal ingrijpende gevolgen. Samen met het christendom werd ook het hofstelsel ingevoerd, terwijl er tegelijkertijd nieuwe en intensievere interregionale contacten ontstonden. Dit alles zorgde voor een belangrijke trendbreuk met de voorafgaande Frankische perioden met een bevolking die bestond uit Germaanse stammen. Met de komst van de Karolingen ontstond een nieuwe samenlevingsstructuur die gebaseerd was op het koningschap en nauwe relaties met de Karolingische elite. Het uitgebreide elitenetwerk verkreeg in ruil voor militaire diensten voor de koning de beschikking over grote hoeveelheden grond. Deze grond, met de bijbehorende boeren die het land bewerkten, was bedoeld voor het levensonderhoud van een edelman/militair, maar verschafte tevens een machtsbasis. Dit hofstelsel of het domeinstelsel is zeer bepalend geweest voor de inrichting van het middeleeuwse landschap.

Tot de hof van een koning/edelman of religieuze instelling (klooster) behoorden diverse hofhorige boerderijen met horigen (boeren) die het land bewerkten en die door vaste rechtsregels aan de grond gebonden waren. De hofhorige boeren en hun erfgenamen hadden levenslang en eeuwig het gebruiksrecht over een boerderij. Als wederdienst leverden zij jaarlijkse vaste pachten en tevens moesten zij herendiensten verrichten op de hoofdhof (maaidiensten of bodediensten). De hof zelf vormde het centrum van het domeingebied met daaromheen de hofhorige boerderijen. Naast het hofstelsel werd er door de Karolingen ook het drieslagstelsel ingevoerd. Een nieuw vruchtwisselingsstelsel waarbij een akker na twee jaar van bebouwing een jaar braak kwam te liggen. Deze vorm van wisselbouw leidde tot een krachtige agrarische groei in de vroege middeleeuwen. Een laatste belangrijke verandering was de invoering van het christendom. Merovingische en Karolingische koningen en de daaraan verbonden elite schonken stukken grond die de basis vormden voor de stichting van kloosters en kerken. Dit nieuwe grondgebonden Karolingische hofstelsel leidde samen met de goed georganiseerde kerkelijke organisatie tot een nieuwe landschapsinrichting en een sterk geïnstitutionaliseerde samenleving.

Bronnen: Seyger, 2010 & Spek, 2010.

Door uitvoerig historisch boerderijonderzoek is ons bekend wie de historische eigenaren zijn geweest van de erven in Lattrop en Breklenkamp.¹⁹ Naast de Hof Ootmarsum beschikten ook de graaf van Bentheim, het geslacht Van Putten en het latere klooster Frenswegen over horige goederen, leengoederen of allodiale goederen in Lattrop. Leengoederen komen voort uit het vroegmiddeleeuwse leenstelsel. Dit is ontstaan als middel voor machthebbers om strijdbare en machtige mannen aan zich te binden en daarmee hun eigen macht en aanzien te vergroten. Een belening is een bevestiging tussen de leenheer en zijn leenman, vaak werd er bij een belening grond ter beschikking gesteld (domeingebied) door de leenheer die hier bescherming van zijn leenman voor terug kreeg. Allodiale goederen zijn goederen waarover de eigenaar vrij kon beschikken (eigen goederen).

Het merendeel van de boerderijen in Breklenkamp was eigendom van de Graaf van Bentheim. Hij gaf deze boerderijen als leengoed uit. Onduidelijk is hoe de Graaf van Bentheim deze boerderijen heeft verworven. Wat verder opvalt is dat in Breklenkamp sprake is van het erve Scholten oftewel het 'Hof te Brecklenkamp'. Allicht dat dit erf ooit als een wat kleinere hoofdhof heeft gefungeerd voor de omliggende boerderijen. Evengoed kan het echter alleen een wat grote boerderij zijn geweest. Het erve Scholten en de hofhorige erven in Lattrop wijzen erop dat zowel Lattrop en Breklenkamp in de vroege middeleeuwen al bewoning hebben gekend, iets dat in de volgende paragrafen nader zal worden uitgewerkt.

Lattrop en Breklenkamp in de vroege middeleeuwen (800 tot ca. 1200)

In het vorige hoofdstuk is uitgelegd dat het brede Dinkeldal tussen grofweg Ootmarsum en de Duits-Nederlandse grens en van Breklenkamp tot Denekamp/Mekkelhorst in het Laat-Weichselien is opgevuld door dekzanden die in de vorm van kleine dekzandruggen en dekzandkopjes zijn afgezet. De Dinkel en

¹⁸ Woolderink 2015, 8; Hulshoff 1957, 39-40.

¹⁹ Woolderink, 2015.

haar voormalige zijbeken, zoals de Rammelbeek, de Sombeek en de Geele Beek doorsneden dit beekdallandschap. Zodoende ontstond een kleinschalig, reliëfrijk en sterk geaccentueerd maaiveld. De bodemgesteldheid van de ruggen en kopjes kan verschillen van leemrijk tot zwak lemig of leemarm, afhankelijk van de periode waarin het dekzand is afgezet en het daarmee 'Oud Dekzand' of 'Jong Dekzand' is. Van nature zullen de meest vruchtbare en droog liggende gronden als eerste in gebruik zijn genomen. Deze leemrijke en goed ontwaterde gronden worden in de bodemkunde als moderpodzolgronden benoemd. De wat armere en drogere bodems worden door bodemkundigen getypeerd als haarpodzolgronden en hun nattere variant als veldpodzolgronden.

De Bergvennen in de wintermaanden met uitzicht over het Eilandven.

In het vroegmiddeleeuwse Dinkeldal zullen eerst de hoger gelegen, grootste en vruchtbaarste dekzandruggen zijn ontgonnen. De rijkere loofbossen op de moderpodzolgronden, die onder andere bestonden uit eik, beuk en linde, werden gekapt en omgezet tot akker of weide. In de periferie van Ootmarsum zal dit ook in de vroege middeleeuwen aan de oostelijke zijde van de Dinkel tussen Denekamp en Breklenkamp zijn gebeurd. Dit weten we doordat er goederenlijsten zijn overgeleverd van de door de missionaris Liudger gestichte Rijksabdij (klooster) van Werden (799). Tussen circa 930 – 966 is een lijst opgesteld met daarin alle eigendommen waarover het klooster beschikte. De kans bestaat dat deze goederen, of een deel daarvan, nog tijdens Liudgurs actieve leven aan hem zijn geschonken door de lokale elite (768 – 814). Om het iets ruimer te nemen wordt verondersteld dat de meeste schenkingen zijn gedaan tussen ca. 800 – 850.²⁰ Op de lijst komen onder andere de plaatsnamen van Daginghem (Denekamp), Brakkinghem (Breklenkamp), Norhthornon (Noord-Heurne oftewel Nordhorn), Banningi (Beuningen) en Mikilunhurst (Mekkelhorst). Het mag duidelijk zijn dat de buurtschappen tussen Breklenkamp en Denekamp vanaf de 10e eeuw continu zijn bewoond en mogelijk al eerder.

---

²⁰ Seyger 2010, 309.

Breklenkamp (Brakkinghem) en Denekamp (Daginghem) zijn typische *-heem* namen. De meeste *heem*-namen in Nederland vinden hun oorsprong in de vroege middeleeuwen en zijn afgeleid van 'woonplaats'. In dit kader wordt Brakkinghem wel verklaard als 'woonplaats van de lieden van de persoon Brakko'. Later verwordt *ingham* in Breckincham (1312), Breckenkam (1540) en Breclinham (1793) langzaam aan tot *kamp* (net als Denekamp).²¹ Andere verklaringen van het element brak/brakking zijn: 'vlas breken' of 'land breken'.²² Lattrop wordt voor het eerst genoemd als *Lattorpe* in een oorkonde uit 1272. De naam wordt verklaard uit de *trop*, *torpe* (dorp of dochternederzetting) in combinatie van de persoon *Lêta* (horige).²³ Er is ook nog een andere verklaring, namelijk dat het gaat om een *Trup*-naam. Namen met *-trup* worden in verband gebracht met 'alt-Saksische migranten' uit het Westfälische Weserbergland. Lattrop zou van deze groep één van de meest westelijke zijn.²⁴

De indeling van het middeleeuwse cultuurlandschap (1200 – heden)

Inmiddels hebben we enig inzicht gekregen in de middeleeuwse samenleving. Maar hoe zag dit middeleeuwse landschap er bij benadering uit? En hoe gebruikte de middeleeuwse boer dit landschap? In de onderstaande tekst beschrijven we vier verschillende gebruiksgebieden: de essen en kampen, het bos, de groenlanden en als laatste de heidevelden met de veengebieden. Dit doen we door onder andere gebruik te maken van historische veldnamen, waternamen en gebiedsnamen. Dergelijke toponiemen leveren ons erg veel informatie over hoe het vroegere landschap eruit heeft gezien.

De essen

Op de vruchtbaarste, hoger gelegen dekzandeilanden werden essen aangelegd. Daarbij moeten we niet denken aan klassieke, grootschalige essen (eng of enk) die blok- of strookvormig verkaveld waren en die collectief bebouwd en nabeweid werden. In het versnipperde dekzandeilanden landschap ontstonden talrijke kampen of eenmansessen met één, twee of drie eigenaren en waarbij de verkaveling was afgestemd op het natuurlijke reliëf. Veelzeggende zijn de vele veldnamen uit Breklenkamp en Lattrop die eindigen op *kaamp*: Zuudkaamp, Seisenkaamp, Hofkaamp, Reuwenkaamp, maar ook 'n *Es*. De essen of *kaampen* waren volgens het oude drieslagstelsel twee achtereenvolgende jaren in gebruik als akkerland waarna het vervolgens één jaar braak lag. Het drieslagstelsel verving het tweeslagstelsel en in de vroege middeleeuwen ingevoerd door Karel de Grote. Het heeft gefunctioneerd tot ongeveer de vijftiende eeuw toen door een intensievere bemesting overgeschakeld kon worden op het tweeslagstelsel zonder een periode van braakligging van de akkers.²⁵ Grenzend aan het boerderijerf vinden we vaak de huisakker of woerd, deze werd in Drenthe wisselend als akker en weiland gebruikt. Een mooi voorbeeld is de *Voaltakker* aan de zuidkant van de Jonkershoesweg in Brecklenkamp. De 'Vaalt' of 'Vaolt' wordt in Drenthe uitgelegd als het erf waar de boerderij op heeft gestaan.²⁶ Allicht heeft ter plaatse van de *Voaltakker* eertijds ook een boerderij gestaan. Later is de *Vaolt* als akker, maar ongetwijfeld ook als weiland, in gebruik genomen. Uiteraard is het nog wel de vraag of de Drentse principes ook voor het Twentse gebied golden.

De bossen

In eerste instantie waren de minder vruchtbare dekzandkoppen nog bebost. Door een bevolkingstoename vanaf de late 12^e en 13^e eeuw worden ook deze kleinere en minder vruchtbare bosgebieden omgezet tot eenmansessen. Oude veldnamen met *Loo* (half-open bos of bosweide) en 't *Rot* (gerooid bos) verwijzen nog naar deze middeleeuwse bossen van het wat drogere type. In Brecklenkamp en Lattrop vinden we onder andere: Loomoat, 't Rot, Loovaeld en het Tijscholtenrot. Gedurende de late middeleeuwen komen de bosgebieden meer en meer onder druk te staan en worden er allerlei reglementen opgesteld om het restant ervan te beschermen. De overgebleven bosjes liggen aan de rand van de essen, ze grenzen direct aan het erf en daarnaast zijn er natuurlijk de vele houtwallen die de hoger gelegen essen omzomen.

De groenlanden

Het dekzandeilandenlandschap wordt doorsneden door de Dinkel en zijn vele kleine zijtakken. De breedte van de laaggelegen beekdalen varieert sterk. Langs de Rammelbeek, de Somsbeek en de Geele Beek waren de beekdalen in het algemeen zeer smal. Op deze lage en veelal iets rijkere beekdalgronden groeiden oorspronkelijk moerasbossen met wilgen, elzen en berken. Snel na de eerste

²¹ Van Berkel & Samplonius, 2018

²² Seyger 2010, 392.

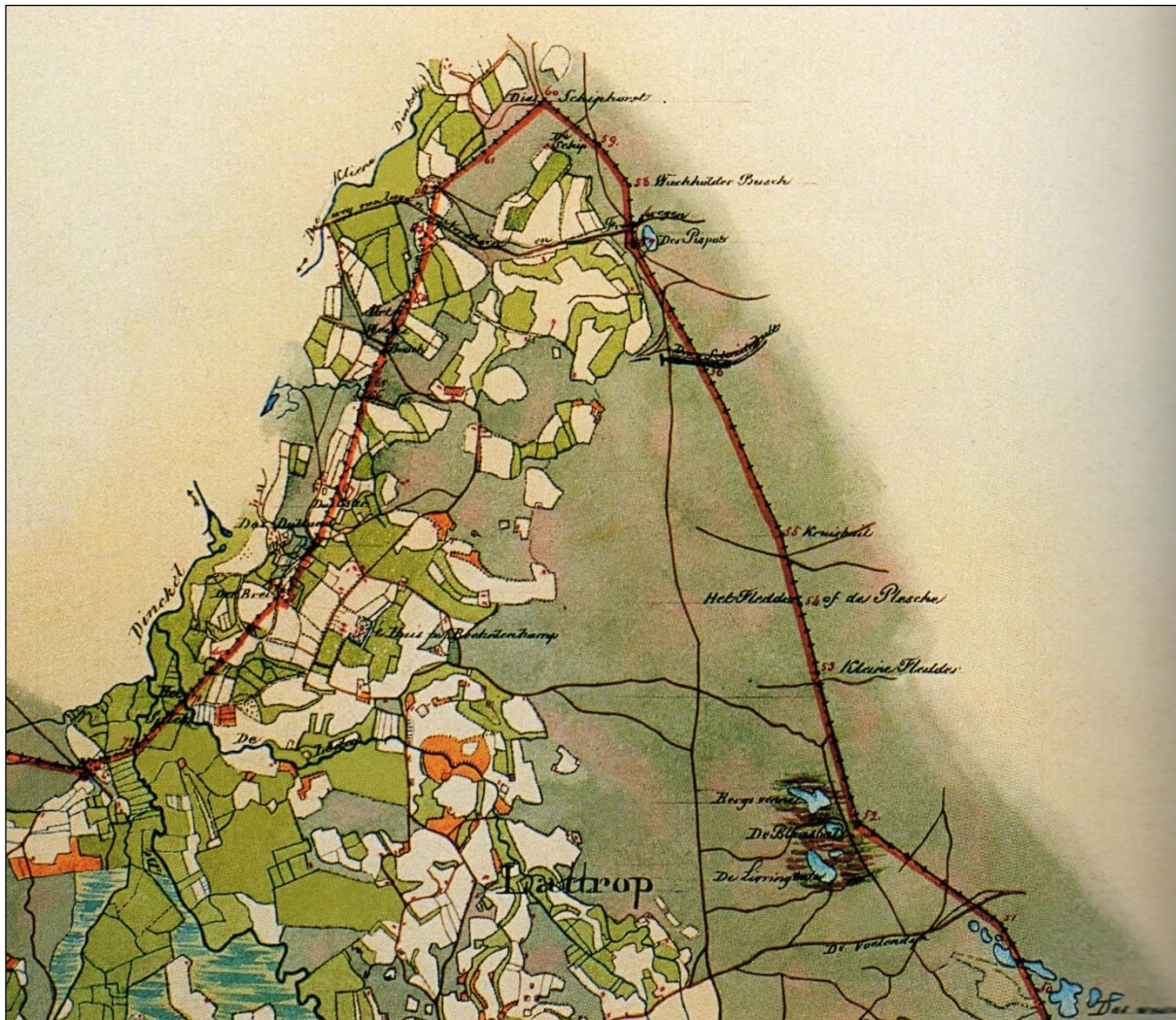
²³ Van Berkel & Samplonius, 2018.

²⁴ Brand 1986, 343-356.

²⁵ Spek 2004, 999.

²⁶ Spek 2004, 677.

ontginningen zullen delen van dit broekbos zijn ontwaterd en omgezet tot wei- en hooilanden. In de natste gebieden zal het broekbos zich lang gehandhaafd hebben. Zelfs deze natte broekbossen werden in de drogere zomermaanden soms gebruikt als weidegebied voor het vee. Veel van deze broekgebieden werden als gemeenschappelijk weiland gebruikt door de boeren van Breklenkamp (Boersmörs, 't Binnenbroek) en Lattrop (Tijsholtenmös, Pikkemoat of 't Pikkemoatsbrook). De hooggelegen essen en de wat ingesneden beekdalen vormen samen de kern van het intensief gebruikte cultuurlandschap in Breklenkamp en Lattrop. Een landschap dat met de verspreid liggende erven, de diverse beekjes en de vele hoogten door de voormalig provinciaal archeoloog Verlinde terecht is betiteld als een 'eilandrijk'.

Een historische kaart uit de atlas van Huguenin (1819 – 1829). Oostwaarts zijn de Bergvennen zichtbaar met drie meertjes die van boven naar beneden zijn benoemd als: Bergs venne, De Blaasbal, De Livring (onleesbaar). Onder de drie meertjes is de Voelendijk zichtbaar en zuidelijk daarvan de vennen die deels in Duitsland gelegen met o.a. Das weisse Venne.

De heidevelden en veengebieden

Ten oosten van de bewoonde gebieden van Breklenkamp, Lattrop en Denekamp lagen de heidevelden en de veengebieden. Het waren extensieve gebruiksgebieden die namen droegen als het Brekleener Veld, Lattropper Veld, Lattropsche Veen, De Rammel Haar en het Noord Deuringer Veld. Het is in deze regio waar ook het huidige Brecklenkampse Veld en de Bergvennen (Lattropper Veld) zijn gelegen. Historische kaarten zoals die van Ten Have (1648) en bijvoorbeeld de Hottinger Atlas (1787) doen ons vermoeden dat we hier te maken hebben gehad met uitgestrekte veenmoerassen of natte heidegebieden. Kijken we echter naar de aanwezige veldnamen dan blijkt dat we te maken hebben met een veel gevarieerder landschap.

Veel voorkomend zijn de met heide en heischrale graslanden begroeide gebieden die benoemd zijn met een naam die eindigde op *-veld*. De namen die eindigden met *-veen* wijzen op terreinen waar ooit hoogveen heeft gelegen en waar dus turf kon worden gestoken. Bestond de begroeiing hoofdzakelijk uit moerassen, broekbosjes en natte graslanden dan kreeg het een naam die eindigde met *-broek/brook*.²⁷ Zuurdere terreindelen zoals heideslenken of randen van veengebieden worden benoemd met *vlier/flier/fledder/plessche*.²⁸ Een *Riet* of een naam die eindigde op *-riet* verwijst naar kleine stroompjes die door moerassige laagten stroomden. In dit geval zou het specifiek verwijzen naar afgesnoerde beddingen van de Oerdinkel (slenken) in het Brecklenkampse veld en de Bergvennen die tijdens hevige regenval niet alleen vol kwamen te staan, maar het water ook via natuurlijke moerasachtige laagte afvoerden.²⁹ Uiteraard zijn er ook de *vennen* (poel/plas) oftewel kleine meertjes met vaak een veenachtige bodem.³⁰ Als laatste wordt in het Lattropsche Veen nog de veldnaam de Haa genoemd. De naam is afkomstig van *-haar* zoals de Rammel Haar of de Evenhaar en de Hooge Haaren die ook ergens in het Lattropsche Veld of het Lattropsche Veen gelokaliseerd kunnen worden. Het achtervoegsel *-haar* wijst op een droge en een wat armere zandkop of zandrug.³¹ Het zijn de typische zandruggen in het gebied van de Bergvennen (Lattroppe Veld) die zijn gekarteerd als haarpodzolgrond en die in de middeleeuwen gedeeltelijk zijn verstoven.

Het voorkomen van deze uiteenlopende veldnamen toont de landschappelijke variatie. Een rijk geschakeerd landschap met hoogveenmoerassen, moerassige slenken met plukjes broekbos, natte heidevegetaties, natte hooilanden, droge heidevegetaties en schrale graslanden. Gebieden die in zijn geheel werden aangeduid als *-veld* en extensief werden benut door de Brecklenkampse en Lattropsche boeren.

Het Brecklenkampse Veld in de natte wintertijd. Dit gebied werd in historische tijden aangeduid met veldnamen als *vledder/fledder*, *riet*, *vennen* of bijvoorbeeld *mös* en *moat*. Bron foto: H. Smeenge.

²⁷ Spek 2010, 144-145.

²⁸ Mededeling H. Smeenge en H. Scholte Lubbering.

²⁹ Veldnamenboek (Veldnamen in de gemeente Denekamp), 41. Zie bijvoorbeeld de slenk iets ten noordwesten van waar de Lemsmatenweg uitkomt op de Kommezendijk. Deze stond bekend als de 'Vosriet'.

³⁰ Eggelplas is vernoemd naar een plas die vol zat met bloedzuigers (Eggel, iggel of echel = bloedzuiger).

³¹ Bloemhoff en Worst, 2017.

De merken van Breklenkamp en Lattrop (1200 – 1850)

Het Natura-2000 gebied Brecklenkampse Veld en de Bergvennen ligt in twee verschillende merken: de marke van Breklenkamp en de marke van Lattrop en Tilligte. Een marke (letterlijk *grens* of *scheiding*) vertegenwoordigt een middeleeuws collectief van boeren die gezamenlijk het gebruik en beheer van de gemeenschappelijke gronden reguleerde zoals de heiden, weiden, venen en bossen. De eerste schriftelijke bewijzen voor markegenootschappen stammen uit de 13^e en 14^e eeuw. Waarschijnlijk functioneerden de merken al eerder en zijn de markeregels pas relatief laat op schrift gesteld. Algemeen wordt aangenomen dat de merken zijn opgericht als reactie op de bevolkingstoename en de hiermee gepaard gaande druk op de bestaande cultuurgronden. In deze periode deden zich erfsplitsingen voor waarbij ook nieuwe kleine dekzandkopjes als éénmansessen (ook wel éénmanskampen) in gebruik werden genomen.

Het functioneren en bestuur van een markegenootschap

De markegenoten (gewaarden) kwamen regelmatig bijeen tijdens een holtink om over zaken te spreken die gerelateerd waren aan de marke. Aangezien het beheer van het bos één van de belangrijkste thema's was is de holtink of holtsprike hiernaar vernoemd. De holtink werd geleid door een markerichter. De markerichter kon gekozen worden, maar soms was de functie erfelijk (erfmarkerichter). Afhankelijk van het aantal waardelen of waren mocht gewaarden een bepaald aantal stuks vee laten weiden, heide maaien of plaggen, turfsteken en varkens weiden in het bos (akeren). De grootste en oudste boerderijen waren veelal volgewaard en hadden één stem in de marke. Gewaarde erven konden ook opgesplitst worden, waardoor er twee boerderijen met elk een half waardeel ontstonden, of later vier met elk een kwart waardeel. Dergelijke erven zijn vaak aangeduid met 'klein' of 'luttike'. Als laatste waren er nog de keuters, katers of kotters die niet beschikten over een waardeel in de marke. Zij verwierven slechts geringe rechten op de markegronden en tegen betaling mochten zij ook markegrond aankopen en in ontginning nemen.

Lattrop vormde samen met Tilligte één markegericht en gezamenlijk hadden zij één markerichter, ook de notulen van de holtings werden geregistreerd in een gezamenlijk markeboek. De holtiging werd in Tilligte gehouden op het erve Scholte Varwijk. Dit was een hofhorige boerderij die behoorde tot de Hof van Ootmarsum. De aanduiding 'scholte' verwijst nog naar het hofstelsel en moet niet verward worden met het markerichterschap. Grootgrondbezitters zoals de bisschop van Utrecht, vooraanstaande lieden of kloosters exploiteerden hun bezittingen vanuit een aantal hoofdhoven. Op deze administratieve centra werden alle pachten (in natura) verzameld van de omliggende horige boeren. Daarvoor was een door de grootgrondbezitter aangestelde horige *scholte* of *meier* verantwoordelijk. Verder was de scholte belast met de lokale rechtspraak, de handhaving van de orde en zagen zij erop toe dat de horigen bepaalde diensten verrichten op de hoofdhof. Vanaf de late middeleeuwen en in de nieuwe tijd zien we dat de scholtenboeren een steeds prominentere rol gingen vervullen binnen het dorpsleven.³²

Op het erf Scholte Varwijk resideerde dus van oudsher de scholte van het Hof van Ootmarsum. Blijkbaar heeft het erf Varwijk in Tilligte als hoofdhof of grote boerderij gefunctioneerd voor de horige boeren van de Hof van Ootmarsum uit de regio Lattrop en Tilligte. Waarschijnlijk niet geheel toevalligerwijs was aan dit erf dus ook het erfmarkerichterschap verbonden. Soms werden de holtings ook gehouden op het erf Bonke in Lattrop dat eveneens horig was aan het Hof van Ootmarsum. Breklenkamp vormde een zelfstandige marke en het erfmarkerichterschap was in deze plaats eveneens verbonden aan de Scholtenhof. Aangezien de boerderij in handen was van de graaf van Bentheim voerde deze ook het voorzitterschap over het markerichterschap. In 1651 komt de Scholtenhof en in 1659 het markrichterschap in handen van de heer van Twickel.

Zoals gebleken uit de goederenlijsten kunnen boerderijen in Twente erg oude wortels hebben. Doordat in Twente uitvoerig historisch boerderij-onderzoek is gepleegd is er veel bekend over de ouderdom en aard van veel Twentse erven.³³ Dat geldt ook voor de boerderijen uit Breklenkamp en Lattrop. In een register uit 1475 worden in Breklenkamp 12 erven opgetekend en in Lattrop 14. Vijf van de Breklenkampse erven waren *volgewaard* (een vol waardeel) en waarschijnlijk was het van schatting vrijgestelde erve Tjihuis dat ook. Van de overige zes erven bezaten vijf een half waardeel, terwijl over

³² Vooral in de omgeving van Winterswijk en Aalten ontwikkelden de scholten zich tot herenboeren die vanwege hun vele bestuursfuncties veel macht konden uitoefenen in de lokale samenleving.

³³ Henk Woolderink heeft hier veel onderzoek naar verricht. Zo ook voor het richteramtb Ootmarsum (Woolderink, 2013).

het erf Rotman niet bekend is in hoeverre het gewaard was in de marke. Rond 1500 waren in Lattrop 9 erven volgewaard, drie werden voor een half aangeslagen en van de overige drie erven is niet bekend in hoeverre ze gewaard waren in de marke. Een van deze drie erven was Tijtscholte, een 18^e-eeuwse afsplitsing van Scholte Lubberink die daarvoor vermoedelijk functioneerde als lijftucht. Het erf Zegelvoort is waarschijnlijk ongewaard, of een afsplitsing van een groter erf. Nog in de veertiende eeuw was het Bentheims bezit.³⁴

Historische kaart uit de Hottinger Atlas van Overijssel en Helderland (1773 – 1794). Oostelijk zijn de Bergvennen aangegeven als 't Harsevelds-veen en daaronder is de Voelen dijk zichtbaar. Linksondering de verspreid liggende boerderijen in Lattrop met onder andere het erf Bonke en Lubbrink. Bovenin is 't huys te Brekkelenkamp weergegeven.

³⁴ Woolderink, 2013 (Brekelenkamp & Lattrop); mededeling H. Scholte Lubbering.

Markegrenzen

Het ontstaan van de marken had als gevolg dat er ook onderlinge afspraken gemaakt dienden te worden over de gebiedsgrenzen tussen de verschillende marken. Het moest voor iedereen duidelijk zijn tot welke marke de gemeenschappelijke gronden behoorden. Zodoende zijn er ook markegrenzen getrokken tussen de marke Breklenkamp en de marke Lattrop-Tilligte. Vaak werden natuurlijke grenzen genomen zoals beekjes, toegankelijke moerassen of andere duidelijke landschappelijke scheidingen. Wanneer duidelijke natuurlijke grenzen ontbraken dan werden *laakstenen* gebruikt om de markegrens te markeren. Het woord *laak* heeft de betekenis van *grens*.³⁵

Vanaf de grens met Duitsland in oostelijke richting vormde de Geele Beek de natuurlijke markegrens tussen Breklenkamp en Lattrop. Door het rechte trekken van de beek is deze natuurlijke markegrens verloren gegaan (zie kaart 2).³⁶ Slechts in de omgeving van het erve Dasselaar aan de Spiekweg lijken nog enige relictten aanwezig te zijn van de voormalige loop van de Geele Beek. Verder oostelijk, waar de Geele Beek zuidwaarts afbuigt, is de exacte loop van de markegrens over enkele honderden meters onbekend. De verdere begrenzing in min of meer oostelijke richting is overgeleverd op de kadastrale minuutplannen. Het is een kaarsrechte grensscheiding over het voormalige heide en veengebied die aansluit op de 'knik' in de landscheiding tussen Duitsland en Nederland. Hier staat sinds 1824 de grenspaal met nummer 52, maar voordien werd dit punt aangeduid met een 'scheidsteen' die dienst deed als markegrens tussen Breklenkamp, Lattrop en Frenswegen. De markegrens liep precies door de Bergvennen en deelde zelfs de Bergsvenne of het Eilandven in tweeën. Een gedeelte van de markegrens is nog steeds zichtbaar in het landschap. Ten noorden van de Bergvennenweg is de voormalige grensgreppel verdiept tot een sloot. En in het natuurgebied zelfs is de markegrens over zo'n 150 meter nog duidelijk te volgen als de originele grensgreppel.

De wit geblokte streep toont een ondiepe greppel door de Bergvennen . Deze greppel is de historische markegrens en is als fysiek relict nog steeds zichtbaar in het veld.

³⁵ Schönfeld 1980, 53 (noot 169).

³⁶ Zie de kaart 2 (Middeleeuwse dorpslandschappen) voor de markegrens.

In de oude markeboeken zijn nog veel meer gegevens te vinden over de markegrenzen. De markeboeken van Lattrop-Tilligte worden bewaard in het HCO in Zwolle en het markeboek van Breklenkamp heeft onderdak gekregen in het archief van het kasteel Twickel bij Delden.³⁷ Een mooi voorbeeld is een geschil over de *brandwinninge* (het turfsteken) en het winnen van mestplaggen voor de potstal in het Lattroper Veld. Daarbij worden bepaalde gebieden aangewezen door middel van het zetten van bakken (merkteken/markering). Zo is de eerste baak gezet 'op de Evenhaar bij de weg tegens de Laaksteen van de Graafschap Bentheim aan de zijde van het zogenaamde Bergers of Hertzevelds Veen'.³⁸ Op dezelfde wijze volgen nog een zestal bakens waarvan de exacte locatie helaas niet meer bepaald kan worden. Het voorbeeld toont wel dat de oude markeboeken ons nog heel veel kunnen leren over bijvoorbeeld het vroegere gebruik van het landschap en de historische markegrenzen.

De hiervoor getoonde greppel is ook verder oostwaarts te volgen (zie wit geblokte lijn). Op de foto snijdt een ondiepe greppel door het heideveld. De jeneverbes op de foto staat precies langs de rand van de oude markegrens. Net achter de jeneverbes ligt het wandelpad door de Bergvennen (vanaf de parkeerplaats bij de Bergvennenweg langs het Eilandven).

De middeleeuwse boerenerven in Breklenkamp en Lattrop (1000 – heden)

Door het historisch-boerderijonderzoek weten we niet alleen veel over de historie van de boerenplaatsen, ook kunnen we de historische locaties ervan traceren.³⁹ Dit maakt het mogelijk om boerderijerven in Breklenkamp en Lattrop nader te analyseren. Hoe liggen ze verspreid in het landschap? Zien we een duidelijke kern van volgewaarde erven versus halfgewaarde erven? En is er een kern aan te wijzen van oudere erven in de buurtschappen?

Om deze vragen te beantwoorden keren we terug naar het middeleeuwse landschap. Vanaf de vroege middeleeuwen werden de hoogste en grootste dekzandeilanden van bos ontdaan en omgezet tot cultuurland. Bewoning vond toen nog plaats op de hoge en droge dekzandkoppen. Vaak al in de 10^e en

³⁷ HCO Zwolle toegang 0003.1, nummer 1.2.2.5.1.6.3.2.35 Marken Tilligte en Lattrop; HCO Zwolle toegang 0157, nummer 1.62 Lattrop en Tilligte; Huisarchief Twickel, toegang 2, innummer 2.2.2.1.1.3.2.2 Markerichterschap van de marke Breklenkamp.

³⁸ HCO Zwolle, toegang 0003.1; inventarisnummer 3839.

³⁹ Zie hiervoor ook: HISGIS (www.hisgis.nl – horigheid).

11^e eeuw werden de boerderijen verplaatst naar de iets vochtigere flanken van dekzandopduikingen.⁴⁰ Wanneer we de boerderijplaatsen van Breklenkamp en Lattrop vervolgens plotten op de hoogtekarta van het gebied dan blijkt dat de boerderijen in 1832, en waarschijnlijk ook vóór die tijd, reeds op de dalflanken liggen.⁴¹ Vrijwel alle erven zijn gelegen in het reliëfrijke beekdal met de vele dekzandeilanden.

Boerenerven in Breklenkamp

In Breklenkamp liggen een achttal boerderijen min of meer in een cirkel geclusterd in de directe nabijheid van een aantal bijeen gelegen dekzandkoppen. Verder noordelijk liggen nog verspreid over meer geïsoleerde dekzandruggen nog eens vier afzonderlijke erven. Opvallend is dat vier van de vijf volgewaarde erven geclusterd liggen. Hiertoe behoort onder andere het belangrijke erve Scholtenhof, ofwel het Hof Breklenkamp, met het hiervan afgesplitste Tijhuis (later Huis Brecklenkamp). Zoals eerder al ter sprake kwam wijst de naam Scholtenhof op de centrale positie die het erf innam binnen de horige gemeenschap. Het lijkt dus geen toeval dat ook het erfmarkenrichterschap aan dit erf verbonden is. Doordat het Scholtenhof een leengoed was van de Graaf van Bentheim oefende deze ook de functie uit van erfmarkerichter.⁴² Overigens had de graaf van Bentheim naast de Scholtenhof vrijwel alle volgewaarde en halfgewaarde erven in Breklenkamp in handen. De graaf heeft ze in een relatief laat stadium verkregen door ruil en aankoop.

De van het Scholtenhof afgesplitste erf *Tijhuis* (Huis Brecklenkamp) wijst eveneens naar de centrale positie van het Scholtenhof. De naam Thije is in historisch opzicht erg interessant. Het is afgeleid van het oude Germaanse begrip *tie* of *thye*. Verspreid over het oude Saksische grondgebied (vanaf de IJssel in oostelijke richting tot aan de Elbe) kwamen talrijke namen met het bestandsdeel *tie* voor. Een tie was een plaats waar de inwoners van een dorp of streek samenkwamen om met elkaar te vergaderen en recht te spreken. Het woord zou een relatie hebben met 'beschuldigen, terechtwijzen en rechtspreken. Dergelijke namen hebben vaak een hoge ouderdom en kunnen zelfs teruggaan tot vóór de vroege middeleeuwen, hetgeen niet zegt dat iedere naam ook daadwerkelijk zo oud is. Toch liggen op veel plaatsen in Twente en Drenthe *tie*-namen in of naast de oudste nederzettingkern.⁴³ Iets wat ook opgaat in Brecklenkamp waar het Tijhuis tussen de volgewaarde erven, waaronder de Scholtenhof, in ligt.

Boerenerven in Lattrop

In Lattrop loopt van noord naar zuid een cluster van dekzandeilanden. Precies daar waar de dekzandkoppen iets breder zijn ligt een clustering van een elftal boerderijen, ze liggen zowel ten noorden als ten zuiden van de Frensdorferweg. Binnen dit cluster liggen maar liefst acht van de in totaal negen volgewaarde boerderijen. We kunnen hier dus met recht spreken van het middeleeuwse centrum van Lattrop. Het markenrichterschap van de marke Lattrop-Tilligte lag op het erf Scholte Varwijk in Tilligte dat hofhorig was aan de Hof Ootmarsum. Gevolg was dat de hofmeier (scholte) van Ootmarsum het voorzitterschap tijdens de markevergaderingen uitoefende. De vergaderingen in Lattrop zouden plaats hebben gevonden op het erf Bonke.⁴⁴ Dit was niet geheel toevallig want samen met het erf Wiggerink in Lattrop was ook het erf Bonke horig aan de Hof Ootmarsum. Overigens is het wel de vraag of de marke Lattrop-Tilligte van meet af aan een eenheid heeft gevormd. Anders dan Scholte Varwijk in Tilligte en het Scholtenhof in Breklenkamp draagt het erf Bonke niet de naam van 'scholte'. Dat was wel het geval voor het erf 'Scholte Lubberink' dat eveneens was gelegen in het centrum van middeleeuws Lattrop. Het huis was een leen van het Huis Putten.⁴⁵ De naam 'Scholte' is verdacht en net als in Breklenkamp is van het oude scholtenerf, hoewel pas in de achttiende eeuw, een nieuw erf afgesplitst met de naam 'Tijcholte'. Zal het erf Scholte Lubberink ooit een centrumfunctie als hofdhof hebben gehad voor een aantal boerderijen in de directe regio? De reden dat het markenrichterschap uiteindelijk is overgegaan naar een Staats (voormalig hofhorig) erf kan er in liggen dat Scholte Lubberink tijdens de tachtigjarige oorlog een katholieke eigenaar had.⁴⁶ Dit maakt het waarschijnlijk dat dit erf nog vóór de zestiende eeuw het richterschap heeft gevoerd over de zelfstandige marke Lattrop. Een interessante vraag is nu hoe het Huis Putten aan dit bezit is gekomen?

⁴⁰ Groenewoudt & Scholte Lubberink 2007, 63.

⁴¹ Het gaat om boerderijplaatsen die al in 1475 of voor die tijd bekend waren.

⁴² Wanrooij 2010, 72 (vanwege een lening aan de graaf van Bentheim heeft de Familie Bentinck in latere tijden een pandrecht gehad op de Scholtenhof waardoor zij het markerichterschap konden opeisen).

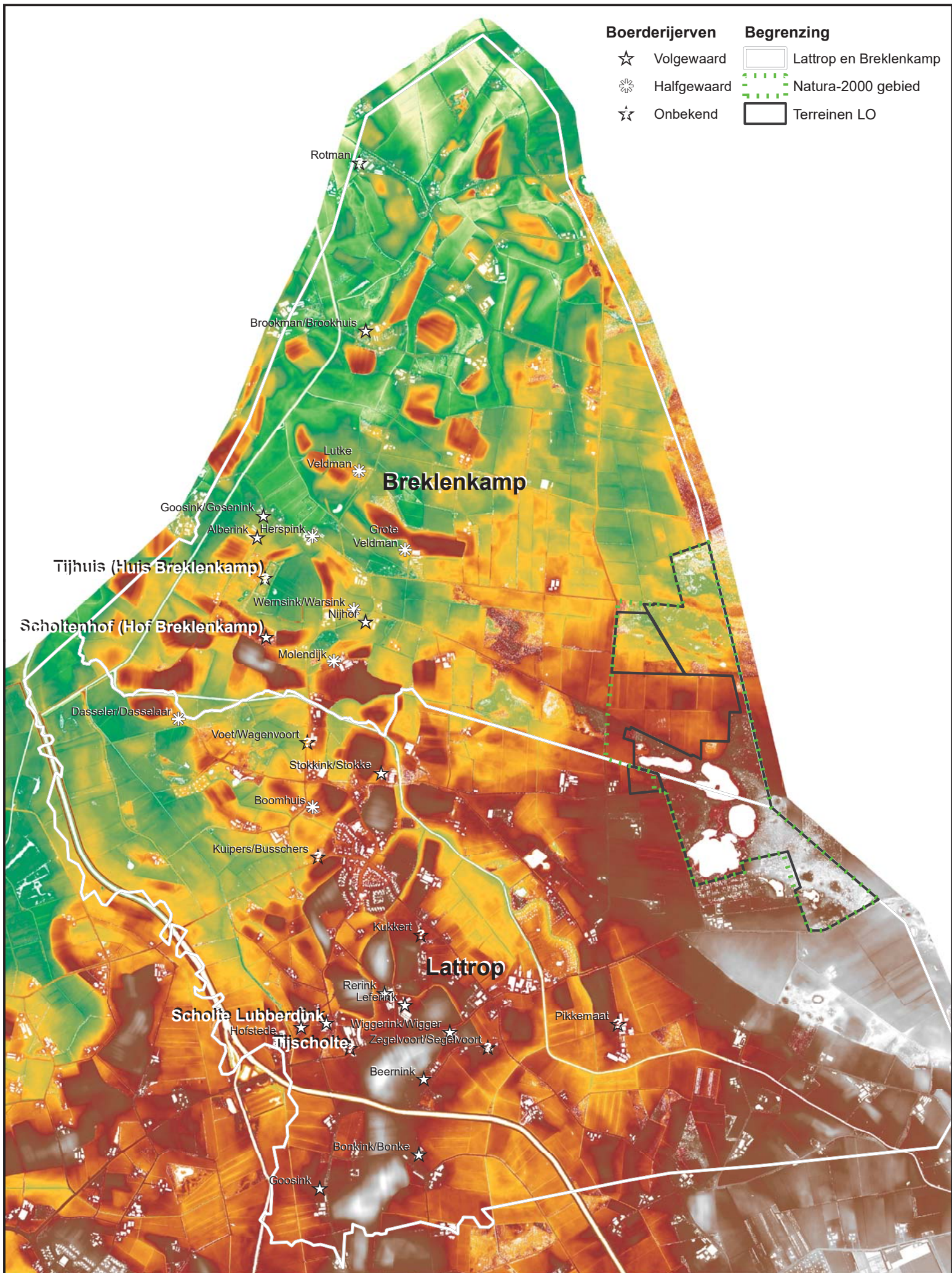
⁴³ Spek 2010, 228-230.

⁴⁴ Asma 2001, 1.

⁴⁵ In 1313 wordt het leen in Lattrop al beschreven in een leenregister van het Huis Putten als '*et bona in Lattorpe*' (Doorninck en Molhuysen 1902, 3).

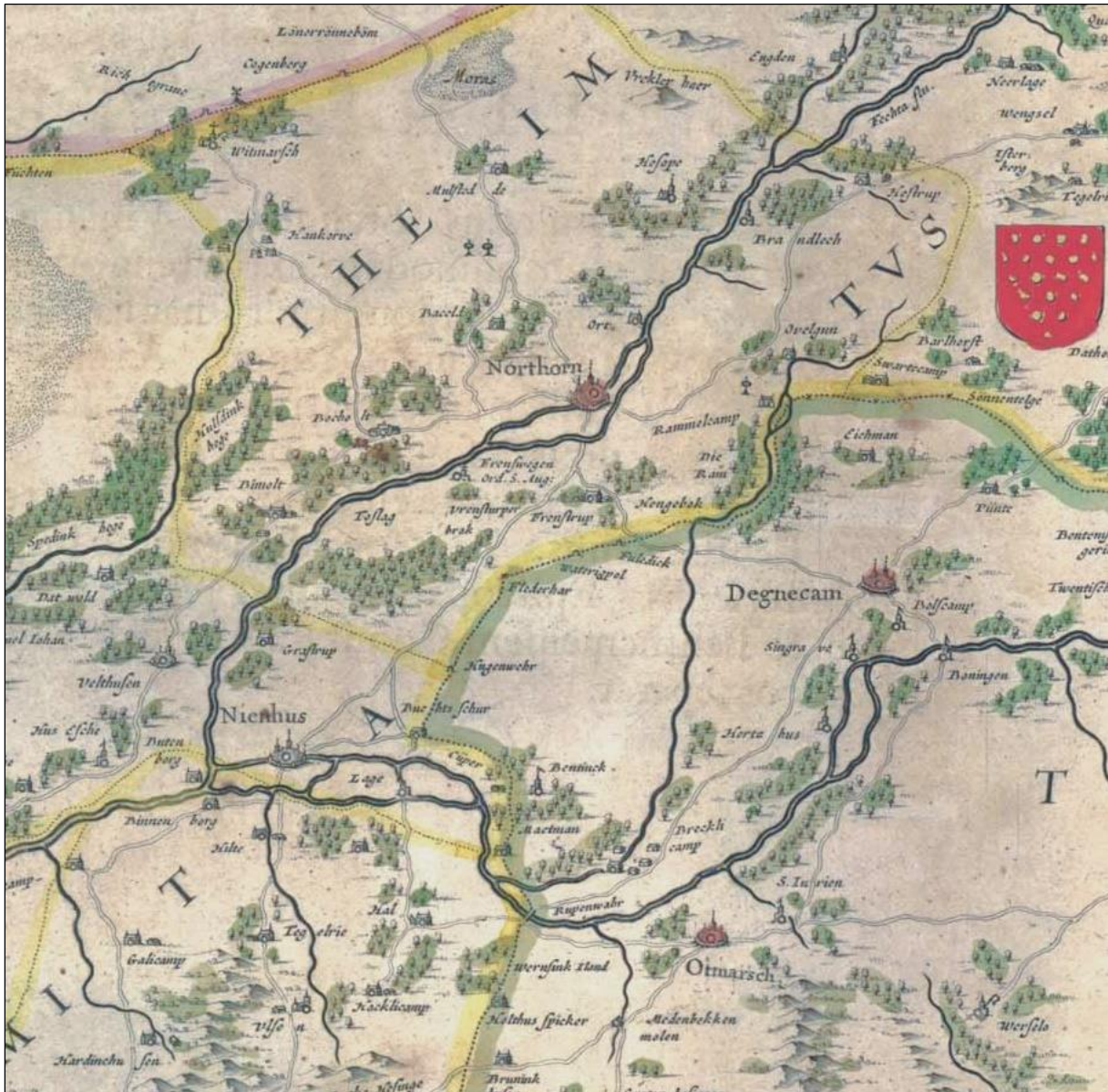
⁴⁶ Deze optie is aangedragen door H. Scholte Lubberink.

Vol- en halfgewaarde erven in Lattrop en Breklenkamp (1832)

De territoriale indeling van het middeleeuwse Twentse grensgebied (1100 – 1600)

Gesitueerd aan de Nederlands-Duitse rijksgrens vormen Breklenkamp en Lattrop echte grensdorpjes. Hoewel de grens een harde scheiding vormt, is deze vanuit cultureel oogpunt veel diffuser. Zo werd het Duitse grondgebied in de middeleeuwen ook wel aangeduid als Noord-Twente. Het 'Zuid-Twente' zou dan overeenkomen met het huidige Twente. Al snel verdwijnt de naam 'Noord-Twente' uit de geschiedenis. Vanaf de 11^e eeuw en zeker vanaf de 12^e eeuw komt het gebied steeds meer onder invloed te staan van het kasteel Bentheim. Van een graafschap met afgebakende grenzen kan dan nog niet gesproken worden. De vorming van het graafschap Bentheim is een zeer geleidelijk proces geweest, waarbij het eigendomsbezit van het gelijknamige geslacht gestaag toenam. Het duurde zelfs tot in de 14^e eeuw voordat het Bentheimse grondgebied rechtmatig een graafschap van het Heilige Roomse Rijk mocht worden genoemd.

Een historische kaart van Blaeu van het graafschap Bentheim uit 1645. De kaart is gedraaid waardoor het lijkt alsof de Dinkel en de Vecht naar het westen stromen i.p.v. naar het noorden. In het geel de grenzen van het graafschap Bentheim en de groene lijn geeft het graafschap Twente weer. Ook hier is weer de belangrijke verbindingsweg tussen Nordhorn – Denekamp/Ootmarsum weergegeven (Voelendijk).

Grenstractaat tussen het Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk Hannover, Meppen, 02-07-1824.

Art. 14

Van den steen aan den oostelijken hoek van Strootmanskamp, loopt de grens verder in rechte lijn op eenen keisteen, in de nabijheid van den zoogenaamden Voelendijk of weg van Ootmarssum naar Noordhoorn gelegen; vervolgens dwars over dezen dijk of weg, in rechte lijn, op eenen keisteen, oostelijk van het daarbij gelegen zoogenaamd Bergsvinne, welke, volgens opgave, tevens de scheidsteen is tusschen Breckelenkamp, Frensdorf en Lattrup. Van hier door het heideveld regt op eenen kruiskuil in de zoogenaamde Wateringspool, weleer Wateringsblanke en ook Tibbenpool genaamd, alwaar een paal staat; alsdan in rechte lijn door het heideveld op eenen oord in het Veen, de Plessche of Vledder genaamd en verder door eenen ouden Kruiskuil, noordelijk van den weg van Frenswege, regt op den zoogenaamden Scheidebult, waarop een zandsteen, zonder jaartal of merkteken, staat. Deze steen is, volgens opgave, tevens Marktescheiding tusschen de westelijk gelegen Nederlandsche boerschap Breckelenkamp en de Hanoversche boerschappen Frensdorf en Grasdorf, zoo mede de opgegeven scheiding tusschen het Boven- en Neder-Graafschap Bentheim.

Van dezen steen verder in rechte lijn door het heideveld op eenen heuvel, westelijk van eenen waterpoel, Pispot genaamd, gelegen. Van hier in dezelfde rigting op eenen noordelijk gelegen kruiskuil, waarbij thans een wachholder struik staat; verder regt op een ander punt aan de oostzijde des wegs, welke langs het Groenland, de Breckelenkamper Schiphorst genaamd, loopt: als dan in rechte lijn op een punt in de rigting op de zoogenaamde kalverlage, hetwelk aan de Grasdorper Schiphorst en Zuidoostwaarts van den hoek van Kalverlagenkamp, het nieuwe Land genaamd, ligt, van waar de grens, in rechte lijn door het heideveld, naar het westen draaijende digt aan en noordwestelijk langs den zoogenaamden Rondenbult loopt, in de rigting op de schuur van den Bentheimschen boer Bucht, tot aan het klein Breckelenkamper eikenboschje, aan de oostzijde der heg of wal van Bucht: alsdan, langs deze heg of wal, die op Hanoversch grondgebied ligt, tot aan bovengemelde schuur van Bucht.

De rijksgrens tussen Twente en Bentheim

In 1548 is met het verdrag van Augsburg één van Nederlands oudste grenstraktatengrenstraktaten gesloten tussen het graafschap Bentheim en het Spaanse rijk, helemaal van Coevorden tot Losser.⁴⁷ Ook de grens tussen Brecklenkamp – Lattrop en het graafschap Bentheim is daarin opgenomen. Tegen het einde van de 18e eeuw komt een proces op gang waarbij op veel plaatsen langs de Nederlandse grens nieuwe stenen worden geplaatst. Op de grens tussen Brecklenkamp-Lattrop en het graafschap Bentheim gebeurde dit in 1824. Er is een officieel grenstractaat opgesteld tussen het Koninkrijk der Nederlanden en het voormalige Duitse Koninkrijk Hannover dat tegenwoordig op internet raadpleegbaar is.⁴⁸ Ook zijn toen voor het gehele grensgebied specifieke grenskaarten opgesteld.⁴⁹ In het beschrijvende grenstractaat zijn diverse veldnamen opgenomen en ook wordt duidelijk dat op de grens tussen Lattrop-Brecklenkamp en Duitsland vóór 1824 nog bestond uit kruiskuilen, palen, scheidbulten en heuvels. Interessant is de vermelding van een keisteen die dienst deed als markescheiding tussen Brecklenkamp, Lattrop en het Duitse Frensdorf. Even ten noorden van het Brecklenkampse Veld lag op een scheidbult een zandsteen zonder jaartal of merkteken die volgens opgave de scheiding was tussen de marke Brecklenkamp en het Duitse Frensdorf en Grasdorf, dezelfde steen zou tevens de scheiding hebben aangegeven van het Neder- en Bovengraafschap Bentheim. Tevens wordt er melding gemaakt van oude kruiskuilen. Dit is een in de vorm van een kruis gegraven kuil in de grond die soms met veldkeien gevuld was. De kuil had dezelfde functie als een kruis op een landkaart: de ene arm geeft de richting van de grens aan (hij loopt er parallel mee) en de andere wijst naar de grens.⁵⁰ Vlakbij de grens net ten westen van grenspaal 51 II en iets ten noordwesten van grenspaal 52 liggen twee kuilen in de vorm van een kruis. En vooral de kuil ter hoogte van grenspaal geeft ook precies de richting van de grens aan. Het is goed mogelijk dat dit de kruiskuil is die in het artikel 14 wordt omschreven (zie tekstkader hierboven) en is gelegen tussen de markesteen (laaksteen) en de Wateringspool.

De gestage uitbouw van het graafschap Bentheim geeft goed weer hoe we de grenzen in de middeleeuwen moeten interpreteren. Ze waren veel minder hard dan tegenwoordig het geval is. Niet

⁴⁷ De Witt, 2013.

⁴⁸ www.wetten.overheid.nl (Grenstractaat tussen het Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk Hannover, Meppen, 02-07-1824).

⁴⁹ Stadsarchief Deventer, toegang 1236, invt. nr. 784OIK (digitaal raadpleegbaar).

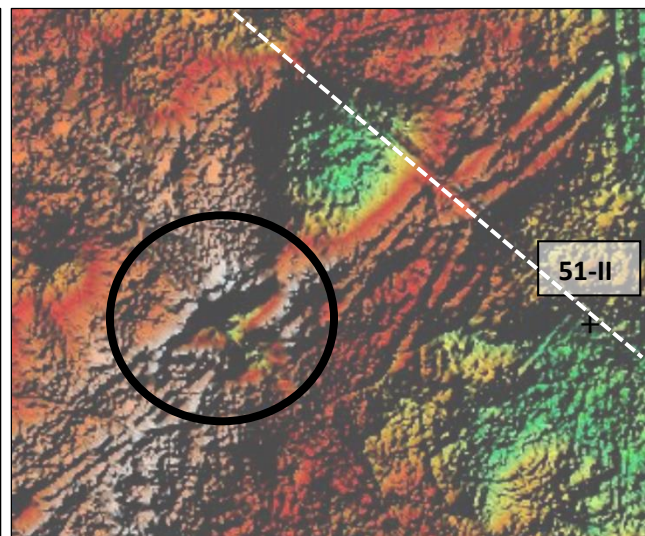
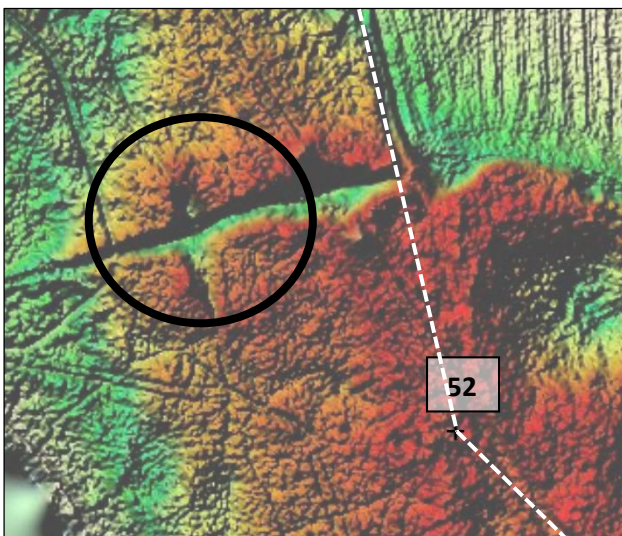
⁵⁰ Ten Hove 2012, 33.

voor niets lijken de gebieden aan beide zijde van de grens qua gebruik, cultuurlandschap en taal sterk op elkaar. Pas tegen het einde van de volle middeleeuwen komt een proces op gang waarbij de grenzen tussen gebieden worden geformaliseerd. In de 15^e eeuw is er voor het eerst sprake van geschillen over de grens tussen Overijssel en Bentheim. De grensaanduidingen waren zeer primitief en bestonden uit kenmerkende punten in het landschap en soms zelfs uit kruisjes op bomen, kruiskuilen of houten paaltjes.

Rechts de grenspaal nummer 53 die zoals het jaartal aangeeft in 1824 geplaatst is. Links een afbeelding van de flink gehavende grenspaal 52 (kogelgaten) en de laaksteen daar schuin achter.

Na 1824 zijn er nieuwe grensstenen (zandsteen) geplaatst op de Rijksgrens tussen Nederland en Duitsland. Aan de Duitse zijde werden deze bedrukt met een H, het nummer van de grenspaal en soms het jaartal 1824 - Bentheim behoorde toen immers tot het Duitse Koninkrijk Hannover - en aan de Nederlandse zijde werd in de steen een N gebeiteld met eveneens soms met het nummer en jaartal. Op de Rijksgrens die het Brecklenkampse Veld en de Bergvennen doorsnijdt vinden we de grensstenen met de nummers 48 t/m 55. In latere perioden zijn er tussen deze grensstenen in nog kleinere granieten 'hulpsteentjes' geplaatst. Deze werden voorzien van een subnummer, bijvoorbeeld 51-I of 51-II. In bijlage 1 wordt een overzicht van de grensstenen in de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld gegeven met daarbij ook, indien bekend, de vermelding van het type grensteken van vóór 1824.

Het Actueel Hoogtebestand Nederland met links de mogelijke kruiskuil ten noordwesten van grenspaal 52 en rechts een vermoedelijke kruiskuil ten westen van grenspaal 51-II. Bij grenspaal 51-II zijn de karrenspoorbundels ook nog duidelijk zichtbaar. De kruiskuilen zijn zwart omcirkeld en de rijksgrens is met een wit geblokte stippenlijn weergegeven.

Karrensporen en interregionale verbindingswegen

De boerenerven in het middeleeuwse Lattrop en Breklenkamp lagen in een grensgebied tussen het graafschap Bentheim en het graafschap Twente (later het Drostambt Twente) dat onderdeel uitmaakte van het Utrechtse Oversticht. Voor de huidige Nederlandse begrippen lagen en liggen de buurtschapjes in een uithoek. In de middeleeuwen was deze grensscheiding echter veel diffuser. Er waren allerlei internationale, regionale en lokale (handels)contacten tussen Twente en Bentheim. In een interregionaal perspectief lagen Lattrop en Breklenkamp precies temidden van de grotere steden of dorpen als Oldenzaal, Ootmarsum, Denekamp en in Duitsland Nordhorn en Nijenhuis. Verder waren er natuurlijk nog de burcht van Lage en het in Duitsland gelegen klooster Frenswegen. Bij dergelijke wegen moeten we ons vooral zandpaden voorstellen die tijdens zeer natte of erg droge tijden vaak moeilijk begaanbaar waren. De smalle wielen van de karren hadden een sterk erosieve werking waardoor smalle 'karrensporen' ontstonden. Zodra een pad moeilijk begaanbaar was werd een nieuwe weg gezocht waardoor zeer brede bundels met karrensporen konden ontstaan langs intensief gebruikte doorgaande routes.

Tussen de kern van de dorpen Lattrop en Breklenkamp en de grens met Duitsland lag een grootschalig nat gebied dat bekend stond als het Lattroper- en Brekleener Veld. Natte moerassige weilanden, vennetjes en iets hogere zandruggen wisselden elkaar af. Dit slecht-toegankelijke gebied maakte het dat hier vooral lokale verbindingswegen lagen tussen Lattrop en Breklenkamp aan de ene zijde en Frensdorf en (klooster) Frenswegen aan de andere zijde. Daarnaast waren er natuurlijk vanuit de buurtschapjes kleine paden die naar het 'Veld' liepen. Veel van deze wegen zijn tegenwoordig niet meer te traceren. Op de inventarisatiekaart zijn ze met stippelijntjes aangegeven.

Naast de lokale wegen waren er twee regionale wegen die deel uitmaakten van vele grootschaligere interregionale netwerken. De eerste was de noord-zuid gerichte weg langs de dekzandeilanden tussen Denekamp – Noord Deurningen - Lattrop – Breklenkamp en vandaar over de grens naar Lage. Tegenwoordig benoemen we deze wegen van noord naar zuid als Hoofdstraat, Dorpsstraat en Lattroperstraat. In Denekamp en Lage takte deze route weer aan op uitgebreide wegennetwerken, bijvoorbeeld in de richting van Oldenzaal of Nijenhuis. Logischerwijs verbond deze weg de kern van de buurtschapjes Breklenkamp en Lattrop met de directe buitenwereld. Later bood de meer oostelijk gelegen Kommiezendijk een alternatief voor de noord – zuid verbinding tussen Lattrop en Breklenkamp. De Kommiezendijk is rond 1800 aangelegd en vormde de 'Nieuwe Dijkweg' van Nieuwenhuis in Breklenkamp naar het Komiesenhuis in Lattrop.

Een route die waarschijnlijk nog veel belangrijker is geweest is de weg tussen het Duitse Nordhorn en Ootmarsum. De weg loopt tegenwoordig nog steeds langs de zuidkant van de Bergvennen. Op deze locatie stond de weg ook wel bekend als 'Voelendijk/Fuledick'. *Dijk* verwijst hier naar een verhoging in een lager gelegen terrein en *voel* kan de betekenis dragen van moerassige grond, terwijl *vuil* ook wel wordt gebruikt om 'kwade, slechte of minderwaardige' gronden aan te geven (bv. akkers met veel onkruid).⁵¹ De route was in de late middeleeuwen een handelsroute. De route is erg belangrijk geworden binnen het Hanzesysteem en voor de handel in slachtossen. Vanaf de late middeleeuwen werden grote kuddes ossen vanaf Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar Nederland gedreven om hier op de rijke weides vetgemest te worden. De kuddes werden over land verplaatst langs een internationale route die de naam droeg van de 'Vlaamse straat'. Dit was een verbinding vanaf Denemarken naar Nordhorn en vandaar langs Ootmarsum – Goor – Holten – Deventer – Arnhem – Nijmegen – Grave – 's-Hertogenbosch – Tilburg – Hoogstraten – Antwerpen – Eeklo en vandaar naar Brugge.⁵² Over dezelfde voerden ook de legers of legerafdelingen op weg naar de Staatse vesting te Lingen. Zo wordt nog in het verpondingsregister vermeldt: '*Die marcke van Lattorpe is bedorven dorch het leger van Syne maiesteyt tho Degenichem*' (koning Phillips II).⁵³

De weg voerde dus ook langs Lattrop en dat betekende het wegennet onder hoge druk stond. Bestaande karrensporen werden vertrapt en het lawaai, de stank en de traagheid zullen onaangenaam zijn geweest voor de medeweggebruikers.⁵⁴ Dat de weg ter hoogte van de Bergvennen ook veel te voorduren heeft gehad blijkt wel uit de diep ingesleten karrenspoorbundels. Met een diepte van soms zo'n twee meter zijn het haast holle wegen die over de plaatselijke zandrug voeren. Deze karrensporen

⁵¹ Schönfeld 1980, 55 en 65.

⁵² Gijssbers 1999, 90-91 en 382 (noot 281).

⁵³ Woolderink 2013, 17.

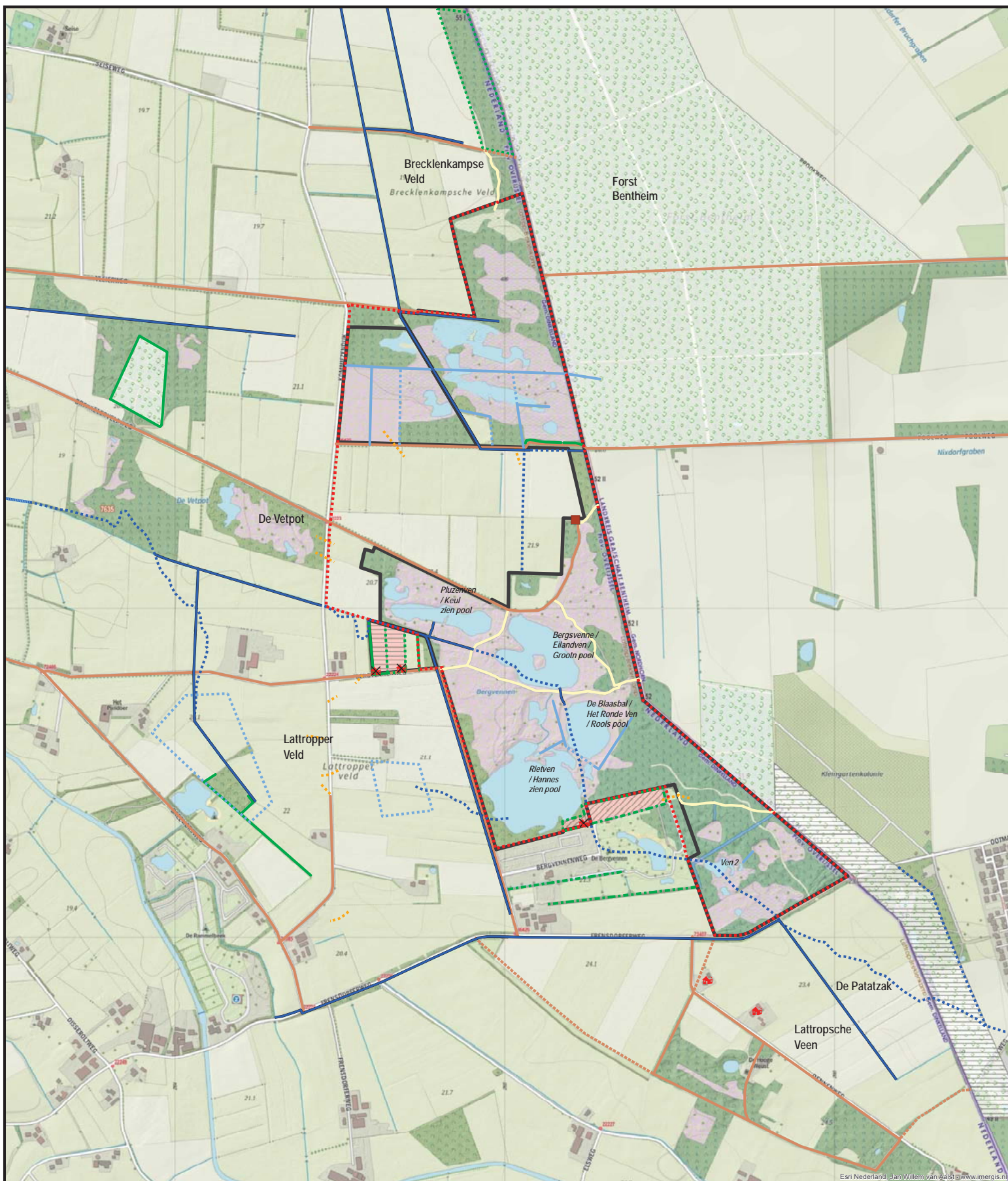
⁵⁴ Gijssbers 2002, 62-66.

zijn als karrenspoorbundels ingetekend. Ook verder noordelijk in de Bergvennen liggen ter hoogte van grenspaal 51-II (westelijk) en grenspaal 52 (noordwestelijk) enkele karrenspoorbundels die elkaar kruisen. Precies op deze kruispunten liggen diep ingesneden kuilen in de vorm van een kruis. Waarschijnlijk gaat het hier om gegraven kruiskuilen zoals eerder in dit rapport aan de orde is geweest. De kans is groot dat deze kuilen als oriëntatiepunt werden gebruikt en dat zodoende de karrenspoorbundels van en naar deze kruiskuilen zijn ontstaan. Niet toevalligerwijs zijn deze kruiskuilen op de hoger gelegen dekzandruggen aangelegd die de Bergvennen doorsnijden.

Een holle weg langs de 'Voelendijk' vlakbij de grens met Duitsland. Rechts op de foto een hoge wal die ook aan de linkerkant ligt (niet zichtbaar). Het middendeel van de foto toont de holle weg die is ingesneden in de plaatselijke dekzandrug.

Kaart 3 - Recente landschappen van het Natura 2000-gebied Bergvennen & Brecklenkampse Veld (1850 - heden)

Esri Nederland, Jan Willem van Zaaij, www.mergis.nl

Legenda

Defensie kommiezenhut - herkenbaar	Groenelement wal - aanwezig wal - afwezig wal - herkenbaar	Recreatie wandelpad - aanwezig Waterstaat greppel - aanwezig greppel - afwezig waterleiding - aanwezig waterleiding - afwezig waterleiding - herkenbaar	Groenelement bos - aanwezig bos - afwezig Waterstaat greppel, aanwezig Wonen boerderij - afwezig boerderij - herkenbaar	Begrenzing Natura-2000 gebied Terreinen LO
--	--	--	---	---

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
7-09-2018

Versie
Eindversie

Schaal

0 120 240 480
Meter

4. Recente landschappen – 1850 – heden (Fase 3)

De markeverdeling van Breklenkamp en Lattrop (1850)

Zowel de marke van Breklenkamp als die van Lattrop-Tilligte zijn in de negentiende eeuw verdeeld. Voorbereidingen op de verdeling vonden in Breklenkamp al plaats vanaf 1864 en in 1871 is uiteindelijk de akte van verdeling opgemaakt.⁵⁵ De marke van Lattrop-Tilligte is al eerder verdeeld, ergens rond 1850. De huidige Bergvennen en het Brecklenkampse Veld behoorden tot de woeste gronden van respectievelijk de marke Lattrop-Tilligte en die van Brecklenkamp. Met de markeverdeling veranderde er veel. De voormalige gemeenschappelijke gronden raakten geprivatiseerd. Vaak was dit een langdurig proces waarbij commissies werden benoemd die gezamenlijk een plan indienden tot verdeling van de marke.

De 19^e-eeuwse markeverdelingen in Twente

Het markesysteem in Twente heeft voortgeduurd tot in de 19^e eeuw. Naast het beheer van de gronden hadden ze ook een belangrijke primaire taak: namelijk het voorzien in de eerste levensbehoeften van de bevolking. Exploitatie van de gemeenschappelijke gronden ten behoeve van korte termijnwinsten zijn door de markeorganisaties eeuwenlang tegengegaan. Helemaal op slot stonden de marken niet, vaak kregen ongewaarde keuters een klein stukje markegrond toegewezen. Soms zelfs met beperkte rechten op het gebruik van de markegronden, zodat zij niet geheel afhankelijk waren van loondienst.

Gedurende de 19^e eeuw kwam er steeds meer kritiek op het systeem van de marken. In de tijdsgeest van innovatie, productieverhoging en razendsnelle bevolkingsgroei werd het collectieve grondbezit als een verouderd systeem beschouwd. Vanuit de groeiende boerensamenleving kwam er steeds meer verzet tegen de adellijke en burgerlijke grootgrondbezitters die veel waardelen in bezit hadden. Er werd door landbouwkundigen zelfs gesteld dat het markesysteem de vooruitgang van de landbouw blokkeerde. Tijdens het Franse bewind van Napoleon werd er in 1809/1810 voor het eerst een poging gedaan de markegronden te verdelen. Veel effect had de wet niet aangezien het nog zeker twintig jaar duurde voordat de eerste markeverdelingen in gang werden gezet. Vooral na 1837 ging het snel met de markeverdelingen en tegen 1860 waren de meeste marken verdeeld. Het aanvankelijke verzet van de gewaarde boeren nam af doordat zij de voordelen zagen van de nieuw te ontginnen gronden of de te ontvangen sommen geld. Daarnaast was er een gunstige prijsontwikkeling van vee en zuivelproducten. Paradoxaal genoeg waren het niet de gewaarden, maar juist de ongewaarden, de keuters, die fel tegen de markeverdeling bleven. Zij verloren het recht tot het gebruik van de marke (turf steken, vee weiden of plaggen steken) en blijkbaar achten zij dat van groter belang dan het (kleine) aandeel van de verdeelde gronden dat zij toe kregen geweest tijdens de markeverdeling.

Bronnen: De Lange 2015, 44; Van Zanden 2001, 129-143; Demoed 1987, 80-82.

Het Lattropsche Veld en het Lattropsche Veen

Met hun dikke veenpakketten vormden de vennen het meest waardevolle onderdeel van de woeste gronden. Van oudsher waren dit de plekken waar turf werd gestoken (*brandwinninge*) en in dat kader was het zeker interessant om een veenput/ven aan te kopen/toegewezen te krijgen in de periode van de markeverdeling. Dit is de reden waarom de vennen in het Lattroper Veld op historische kaarten vanaf 1850 door greppels omgeven zijn: het zijn eigendomsgrenzen van na de markeverdeling. Waarschijnlijk hebben de vennen in deze periode ook namen gekregen zoals: *Rools poel*, *Keujers pleske*, *Hannes zien Poel*, *Keul zien pool* of *Bennad zien pool*.

Waarschijnlijk zijn in dezelfde periode, of misschien al eerder, ook kluunplaatsen aangelegd. Rondom de vennen werden ondiepe kuilen gegraven in de dekzandruggen. Deze kuilen werden volgebaggerd met veenprut uit de vennen. Via een ondiepe greppel kon het water uit de bovenlaag weer teruglopen het ven in. De bagger werd samengeperst en gedroogd waarna uit de gedroogde veenbagger turfjes gestoken konden worden. Rondom de Eilandven liggen diverse van dit soort kluunplaatsen. Ze zijn echter moeilijk te lokaliseren op basis van de hoogtekaart. Het is aannemelijk dat ook rondom de andere (geprivatiseerde) vennen dergelijke kluunplaatsen zijn gegraven.⁵⁶

⁵⁵ Huisarchief Twickel, toegang 2, inv. nr. 6525.

⁵⁶ Allicht dat beheerders van het terrein nog de exacte locatie van een aantal kluunplaatsen aan kunnen wijzen.

In deze periode zijn ook in het Lattropsche Veen de eerste grensscheidingen aangebracht. Althans vanaf 1850 zijn hier rechte wegen aangelegd die het gebied ontsluiten en mogelijk ook dienst deden als grensscheiding. De wegen zijn namelijk niet zichtbaar op de kadastrale kaart van 1832. Tot 1960 zijn de wegen alleen nog als vage lijnen zichtbaar op historische kaarten, maar vanaf 1960 zijn ze wederom in gebruik als (ruilverkavelings-)wegen. De 'Patatzak' heeft zijn vorm dus te danken aan de periode van de markeverdeling. Op kaart 3 is het toponiem 'De Patatzak' samen met andere gebiedsnamen uit deze periode weergegeven.

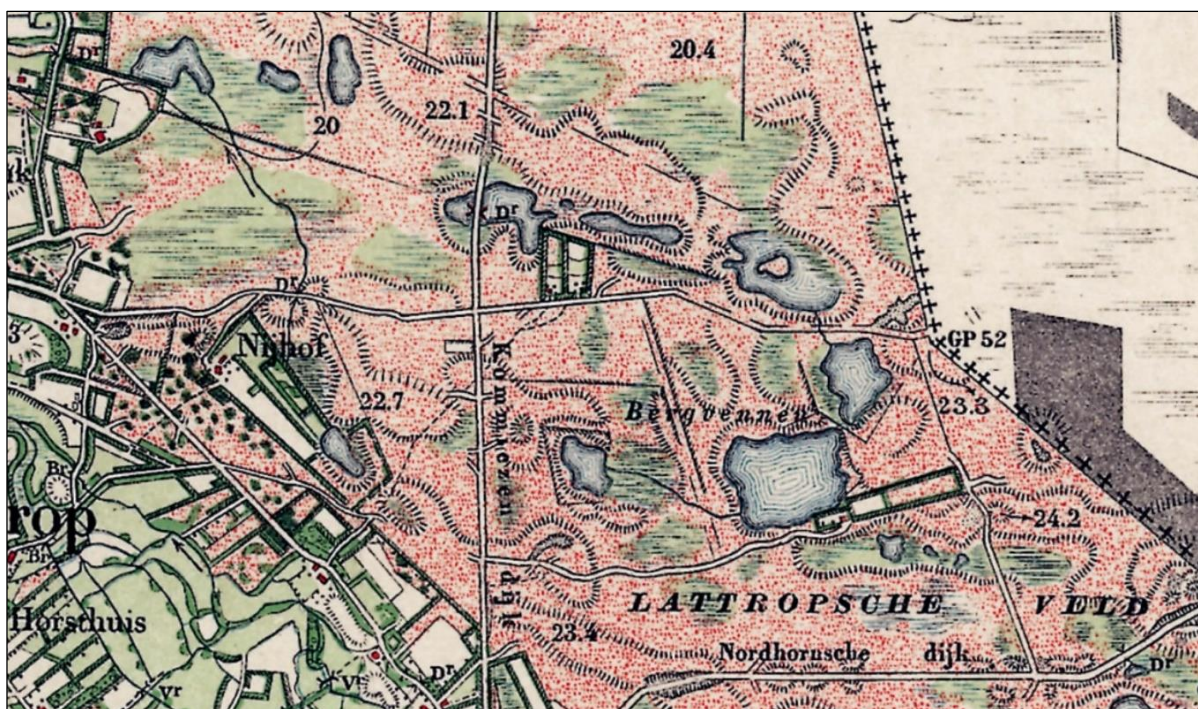
De nettekening van de Topografische Militaire Kaart van rond 1850 geeft de vennen in kleur weer met daaromheen de eigendomsgrappels. Interessant zijn ook de duikers in de Kommiezendijk en de weg naar Nordhorn zodat stagnerend water afgevoerd kon worden.

Breklener Veld

De markeverdelingen in de omgeving van het Brecklenkampse Veld hebben ook enkele sporen nagelaten. Vooral de aanleg van de rechte west-oost gerichte Breckelerveldweg, de rechte Vleierweg en ook de Seiseweg hadden invloed op de landschappelijke structuur. Tevens werd de afwatering van het natte Breklener Veld aangepakt door nieuwe afwateringssloten aan te leggen. De thans nog aanwezige sloot in het Brecklenkampse Veld is na de markeverdeling aangelegd om het water noordwaarts af te voeren, via de 'punt' van Breklenkamp en vervolgens via 'De Bocht' over de Rijksgrens naar de Dinkel. Deze diep ingegraven afwateringssloot is thans nog zeer goed zichtbaar in het veld. Na de markeverdeling zijn er in het Breklenerveld ook twee bospercelen aangelegd. Een naaldbos tegenover het huidige natuurreservaat 'de Vetpot' en een bosje aan de noordzijde van de Vleierweg vlakbij het erf (Grote) Veldman dat na dertig jaar alweer gekapt is. Het naaldbos tegenover 'de Vetpot' bestaat nog steeds en zelfs de aanvankelijke begrenzing is nog zichtbaar in het bos in de vorm van een wal met greppels om nieuw gevormde privébezit af te bakenen.

De eerste heideontginningen (1850 – 1900)

Door de privatisering van de woeste gronden konden voormalige gemeenschappelijke gronden op individuele basis worden omgezet in cultuurgrond. In geheel Oost-Nederland werden stukken heideveld met de hand omgespit en in gebruik genomen als akker- en weiland. Vaak werd er bij dergelijke ontginningen een klein keuterboerderijtje gebouwd. Deze ontginningen die hoofdzakelijk plaatsvonden tussen 1850 – 1900 worden ook wel gekarakteriseerd als de heideontginningen.

Een historisch topografische kaart uit 1905 waarop rechts van de Kommiezendijk de twee kleine keuterontginningen zijn weergegeven. Links van de weg de heideontginning Nijhof.

Het Lattropsche Veld

In het Lattropsche Veld kunnen we drie afzonderlijke heideontginningen aanwijzen. Waarschijnlijk al vlak na de markeverdeling, zo rond 1850, is er aan de zuidoostzijde van het huidige Rietven heideveld in gebruik genomen. In 1859 kwamen Heinink Jaan (Hendrik Jan) en Leentje Nijhof op deze keuterboerderij te wonen en zodoende ontstond de huisnaam Heinink-Jaan in 't Veld (Lattropsche Veld).⁵⁷ Het boerderijf heeft er tot ongeveer 1954 gestaan en nadien zijn de contouren van de ontginningen (akkers en omliggende wallen) lange tijd zichtbaar gebleven. Later is dit gebied in gebruik genomen als kampeerterrein en thans behoort het tot 'camping de Bergvennen'. In de bossen rondom dit terrein zijn de voormalige wallen nog steeds zichtbaar. Aan de noordkant van het Lattropse Veld, tegen de markegrens met Breklenkamp, werden vóór 1905 ook twee kleine keuterboerderijtjes (hutten/schoppen) gesticht. De meest westelijke boerderij heeft tot ongeveer 1954 bestaan terwijl in de andere boerderij een toezichthouder/opzichter van de Bergvennen woonde van de Bergvennen.⁵⁸ Laatstgenoemde keuterboerderij is rond 2004 gesloopt.

Op satellietbeelden van google earth zijn nog prachtig de restanten zichtbaar van twee houtwallen (omcirkeld) die ooit rondom de twee keuterboerderijtjes aan de noordkant van het Lattropse Veld zijn aangelegd. Tegenwoordig ligt pal aan de oostkant van deze houtwal de parkeerplaats van de Bergvennen.

⁵⁷ www.heemkunde-lattrop-breklenkamp.nl (Hendrik Jan in 't Veld).

⁵⁸ Persoonlijke mededeling Huub Scholte-Lubberink.

Helemaal aan de westkant van het Lattropsche Veld is vóór 1904 heidegrond omgezet in cultuurgrond. De boerderijnaam 'Nijhof' is veelzeggend, namelijk het 'Nieuwe Hof'. Tot de heideontginning behoorde de keuterboerderij, een akkerperceel, enkele weilanden en een vennetje. De begrenzing van de gehele heideontginning komt overeen met de begreppeling rondom de twee vennetjes die hier vóór 1900 lagen (vergelijking de twee voorgaande kaarten). Waarschijnlijk heeft de toenmalige eigenaar het gebied vanuit de markeverdeling verkregen/ of aangekocht en het gebied niet alleen gebruikt om turf uit de vennen te winnen, maar tevens om het te ontginnen. Het geheel was omgeven door houtwallen die dienden als perceels- en eigendomsgrens. De contouren van de voormalige heideontginning zijn thans vrijwel geheel verdwenen. Het erf zelf bestaat nog en is bekend onder de naam 'Het Pandoer'.

Breklener Veld

Een prachtig voorbeeld van de landaanwas door de markeverdeling kan gevonden worden in de archieven die behoren bij het Huis Brecklenkamp. In het gelijknamige dorp beschikte Baron Frédéric van Heeckeren van Wassenaer, eigenaar van Huis Brecklenkamp, vóór de markeverdeling over acht afzonderlijke erven. Als grootste grondeigenaar van de marke zag de baron zijn grondgebied in 1871 maar liefst toenemen met 115 hectare.⁵⁹ Anders dan in Lattrop zijn er na de markeverdeling echter geen nieuwe keuterboerderijen op het Breklener Veld gesticht. We zien vooral dat de bestaande erven hun landareaal vergroten door aan de rand van het Breklener Veld heidegronden om te zetten in cultuurland. Waarschijnlijk om de transitie van gemeenschappelijk naar privé te onderschrijven werden ook deze nieuwe ontginningen voorzien van houtwallen die dienden als eigendomsgrens. Vooral tussen de Vleierweg en de Breckelerveldweg, helemaal aan de westkant, zijn nieuwe percelen land aangemaakt. Hetzelfde geldt voor het perceel oostelijk van het erve Seise waarvan de oorspronkelijke houtwal nog steeds bestaat. Ten noorden van het Brecklenkampse Veld zijn tegen de Duitse grens aan ook enkele walstructuren aangelegd in het heideveld. De ontginning van deze percelen is echter nooit of slechts gedeeltelijk vervolmaakt.

Een oude, nog zichtbare slootstructuur in het Brecklenkampse veld

---

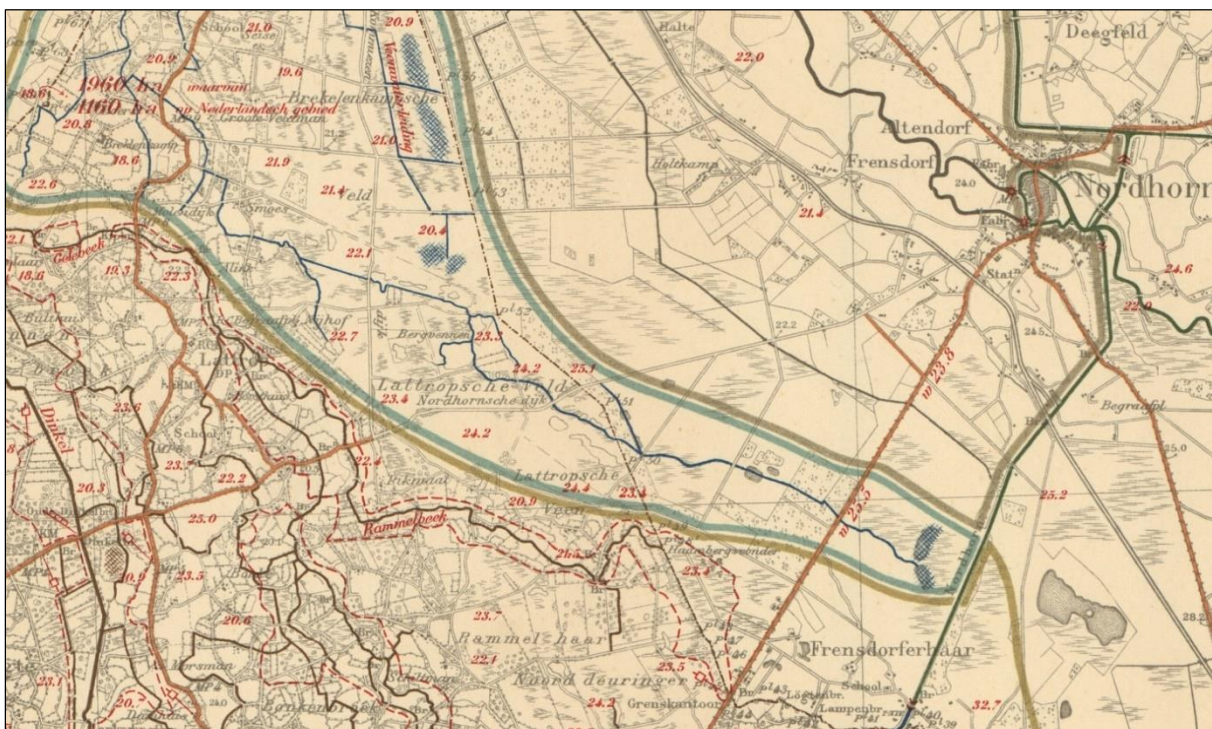
⁵⁹ Hakstegen en Bunt 2007, 18-19 (Twickelblad, jaargang 16, voorjaar 2007).

Ontginningen en ingrepen in de eerste helft van de twintigste eeuw (1900 – 1945)

Op basis van historische kaarten lijken de landschappelijke ingrepen tussen 1900 – 1945 zich vooral na 1935 te hebben voorgedaan. Tussen 1905 – 1935 is de historische kaart van deze streek echter niet of nauwelijks aangepast.⁶⁰ In de tussentijd zal er echter genoeg veranderd zijn in het landschap. Landelijk deden zich vanaf 1890 namelijk enkele fundamentele veranderingen voor in de landbouw. Belangrijk waren bijvoorbeeld de introductie van kunstmest en veevoeders, de mechanisatie en onder andere de afzet van producten buiten de eigen landsgrenzen.⁶¹ In Nederland heeft dit geleid tot een aantal decennia van landbouwkundige voorspoed. Het zou dus vreemd zijn indien er tussen 1900 en 1935 geen nieuwe ontginningen zijn doorgevoerd. Waarschijnlijk zijn de ontginningen van de nieuw aangemaakte weilanden uit 1935 al uitgevoerd in de daaraan voorafgaande periode. Hetzelfde geldt voor de nieuwe infrastructurele werken en de verbeterde afwatering van het gebied.

Het Lattropsche Veem

In het Lattropsche Veem hebben de veranderingen in deze periode de minste impact gehad. De hogere heidegronden zijn hoofdzakelijk woest blijven liggen en hetzelfde geldt voor de natte zone waarin diverse vennen waren gelegen. Het is vooral aan de zuidwestelijke kant van het gebied, direct ten noorden van de Rammelbeekweg, waar ontginningen hebben plaatsgevonden. Mogelijk geschiedde vanuit de boerderij 'Baksboer' aan de Rammelbeekweg dat hier na de verdeling van de markegronden is gebouwd. Vlak tegen de Frensdorferweg, in de patatzak, is nog vóór 1935 een boerderij gesticht. Het was een typische omwalde ontginning op de heide met een kleine keuterboerderij. Later is het landbouwareaal rondom de boerderij sterk uitgebreid en tot op de dag van vandaag staat op het voormalige boerenerf nog een huis (Dennenweg 14).

De herziene editie van de Waterstaatskaart uit 1928 toont een gegraven afwateringssloot die vanuit Duitsland, via de Patatzak en vervolgens de Bergvennen is aangetakt op de Geele Beek om het water af te voeren. De sloot is in feite een lang snoer van allerlei vennetjes waarvan een aantal in Duitsland hebben gelegen.

In dezelfde periode is ook de afwatering van de natte noordelijke zone van de patatzak aangepakt. Een langgerekte snoer met talloze vennetjes tussen Duitsland en Nederland zijn door een afwateringssloot met elkaar verbonden. Het overtollige water werd hierdoor vanuit Duitsland in noordwestelijke richting afgevoerd, door de Bergvennen en vervolgens door een afwateringssloot op de grens tussen de voormalige marke Lattrop-Tilligte en de marke Breklenkamp in westelijke richting. Via allerlei andere

⁶⁰ Zie www.topotijdreis.nl voor de veranderingen tussen de kaart van 1923 – 1934 en die van 1935 – 1955.

⁶¹ Bieleman 2000, 14-15.

sloten kon het water uiteindelijk rechtstreek in de Geele Beek terecht komen of via een omweg in de Dinkel. De van nature voedselarme en geïsoleerd liggende vennen waren nu met elkaar verbonden en de sloot zal in perioden van overvloedige regenval ook voor doorstroming hebben gezorgd. Op deze manier veranderde de zure hoogveenvennetjes in een zwak gebufferde systemen met onder andere de bijzondere waterlobelia.⁶²

Het Lattropsche Veld

Zoals gezegd zijn de Bergvennen nog vóór 1928 op elkaar aangesloten door een afwateringssloot. Via de vennen uit de Patatzak kwam het water achtereenvolgens terecht in twee afzonderlijke vennen en vervolgens in het Rietven, het Ronde Ven, Eilandven (Bergsvenne), vlak langs het Pluzenven en uiteindelijk in een nu niet meer bestaand vennetje ter hoogte van de Kommiezendijk. De sloten hadden als doel het gebied te ontwateren, maar een neveneffect was dat het systeem zwak gebufferd raakte. Vooral in de periode voorafgaand aan de ruilverkaveling toen in het Lattropsche Veen en het Duitse achterland nog maar weinig ontginningsactiviteiten plaatsvonden.

Ten westen van de Bergvennen vonden vóór 1935 grootschalige ontginningen plaats. Zowel aan weerszijden van de Kommiezendijk en ook aan de noordkant van de Bergvennenweg. Het natte gebied van de huidige Bergvennen bleef van deze ontginning gespaard, behalve dan de keuterboerderij die in deze periode is gebouwd aan de zuidkant van de huidige camping. De houtwallen rondom de voormalige ontginning lijken nog gedeeltelijk intact, maar helemaal zeker is dit niet.

Brekleener Veld

De verandering op het Brekleener Veld is ook aanzienlijk ten opzichte van 1900. Zowel westelijk als oostelijk van de Kommiezendijk is veel heideveld omgezet in weiland. Her en der zijn in het veld ook kleine bouwlanden aangelegd. De nieuw aangemaakte landerijen worden veelal omzoomd door singels of houtwallen. Ook in het Brecklenkampse Veld vonden kleinschalige ontginningen plaats. De reeds bestaande afwateringssloot blijft zijn functie vervullen en daarnaast er een aantal kleine weilanden aangemaakt. Een aantal van de destijds aangelegde greppelstructuren zijn nog in het veld te herkennen. Ook in de landbouwenclave tussen het Brecklenkampse Veld en de Bergvennen zijn in deze periode de eerste weilanden aangemaakt. Het meest oostelijke deel van de Vleierweg is in deze periode komen te vervallen, terwijl de Breckelerveldweg juist verder in zuidoostelijke richting is doorgetrokken.

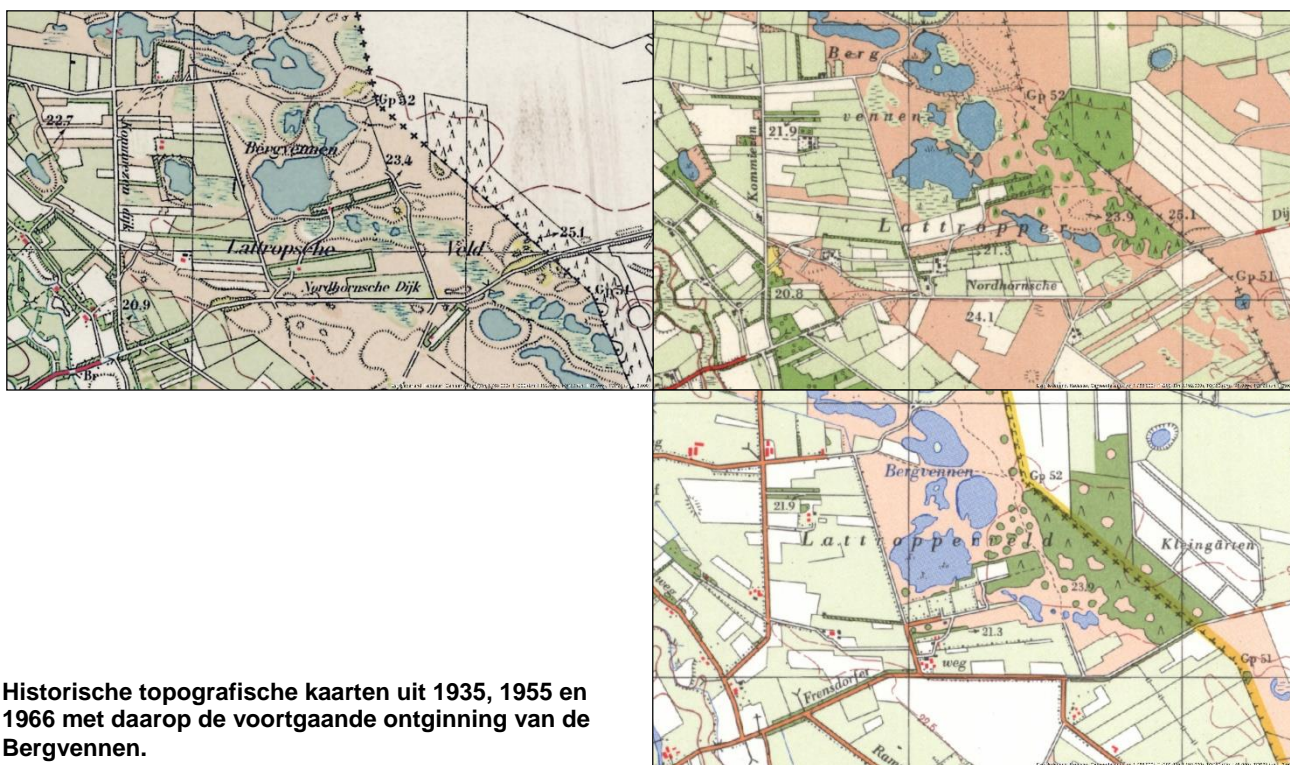
De naoorlogse periode en de grootschalige ruilverkavelingen (1945 – 1970)

Tussen 1945 – 1970 kunnen we grofweg twee perioden onderscheiden: een fase met kleinschalige ontginningen die voortborduurde op de voorafgaande periode (1945 – 1960) en een fase van grootschalige ruilverkavelingen die het landschap behoorlijk van aanzien doen veranderen (1960 – 1970).

Tussen 1945 en 1960 zijn de ontginningen van de voormalige markegronden doorgedaan. De ontginningen blijven kleinschalig en het grootste verschil met de voorafgaande periode is dat er steeds meer areaal aan woeste grond verdwijnt. Het is vooral een uitbreiding van bestaande ontginningen zonder dat er nieuwe boerderijen worden gesticht. Uiteraard zal het een en ander hebben samenhangen met de woelige periode van de Tweede Wereldoorlog. Vooral in de periode tussen 1960 – 1970, en soms al iets eerder, zullen grote delen van Nederland van aanzien veranderen. Onder het motto 'Nooit meer Hongerwinter' werd na de Tweede Wereldoorlog aan de slag gegaan met de herinrichting van het agrarische landschap. Herverkavelingen en schaalvergrotingen moesten leiden tot een nieuwe bedrijfsvoering die veel efficiënter en productiever was. Door heel Nederland heen hadden agrarische bedrijven te kampen met een versnipperd grondbezit dat bestond uit vele kleine kavels. De ruilverkaveling was het instrument bij uitstek om de versnippering tegen te gaan. Bestaande percelen werden samengevoegd en tegelijkertijd werden er nieuwe weteringen, wegen en drainagesystemen aangelegd om de landerijen zo optimaal mogelijk te kunnen benutten.

---

⁶² Zie hiervoor ook Kieskamp, Eysink en Veeneklaas 2017, 6-8.

Historische topografische kaarten uit 1935, 1955 en 1966 met daarop de voortgaande ontginning van de Bergvennen.

Lattropsche Veen

Het Lattropsche Veen kenmerkt zich in de periode voorafgaand aan de ruilverkaveling vooral door de uitbreiding van bestaande ontginningen. Deze kenmerken zich hoofdzakelijk aan de oostkant van de Rammelbeekweg en oostelijk van de Dennenweg. Blijkbaar heeft de afwateringssloot zijn werk gedaan want de voormalige vennen in de Patatzak zijn inmiddels van het kaartbeeld verdwenen. Het is ook in deze periode dat bestaande zandpaden zijn verbreed en opnieuw in gebruik zijn genomen (waaronder de Dennenweg).

Tijdens de ruilverkaveling verandert er nog veel meer. Het grootste deel van de laatste woeste gronden werden nu ook ontgonnen en door de Rammelbeekweg en de Dennenweg te verharden is ook de infrastructuur verbeterd. Opvallend is ook de schaalvergroting van de percelen langs de beide genoemde wegen. Tevens is er langs de Dennenweg een nieuwe ruilverkavelingsboerderij gebouwd die ook tegenwoordig nog aanwezig is. Als laatste is ook de afwatering van de Patatzak op de schop gegaan. De vennen zijn inmiddels ontwaterd en de voormalige afwateringssloot is in onbruik geraakt of zelfs geheel uit het landschap verdwenen. In plaats van de oude afwateringssloot is dwars door de Patatzak een nieuwe 'afwateringssloot' gegraven die het water langs de Frensdorferweg afvoert naar de inmiddels gekanaliseerde Rammelbeek.

Lattroper Veld

Zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog gaat 'het terecht maken van de grond' (ontginnen) van het Lattropsche Veld gestaag door. Het areaal tussen de Kommiezendijk en de Bergvennenweg is nu vrijwel geheel omgezet tot cultuurland. Ook aan de zuidkant van de Vetpot is vrijwel alle woeste grond omgezet in grasland. Door de verbeterde afwatering en de ontginningen werden ook steeds meer vennen omgetoverd tot cultuurgrond. Aanvankelijk zou deze ontginningswoede zich ook meester hebben gemaakt van de Bergvennen. Door ingrijpen van de overheid en het Overijssels Landschap zijn de Bergvennen zo rond het jaar 1940 opgekocht en van de ontginning gespaard gebleven.

Buiten het natuurgebied de Bergvennen heeft de ruilverkaveling in het Lattropsche Veld geleid tot een sterke schaalvergroting. De kleinschalige percelen die vanaf de periode van de heideontginningen tot stand zijn gekomen werden samengevoegd tot vele grotere percelen. Een gevolg was dat ook veel kleine landschapselementen zoals houtwallen en singels verdwenen uit het landschap. Ten noorden van de Bergvennenweg zijn in de ruilverkavelingsperiode drie nieuwe boerderijen gebouwd. Het natuurreservaat en ook het Twickelse bezit 'de Vetpot' bleven gespaard.

Ook wat betreft de afwatering veranderde er het een en ander. Vanwege de doorgaande ontginningen in de Patatzak en in Duitsland voerde de afwateringssloot door de Bergvennen inmiddels veel nutriëntrijk water aan. Het gevolg was dat rond 1950 het 'Rietven' geheel dichtgroeide met riet, zelfs zodanig dat het ven van deze vegetatie ontdaan moest worden.⁶³ Tijdens de ruilverkavelingswerkzaamheden in 1961 zijn aan de zuid- en westzijde van het gebied nieuwe waterlopen aangelegd. Het ontginningswater uit de Patatzak werd zodoende buiten het natuurgebied om geleid. En ook langs de Bergvennenweg werd een nieuwe sloot gegraven die in noordwaartse richting uitkwam op de oudere afwateringssloot die precies lag op de voormalige markegrens. Door deze ingreep zouden de vennen geleidelijk aan zijn verzuurd, mede door zwaveldepositie, waardoor de populatie waterlobelia's afnam.⁶⁴

Breklener Veld

Het patroon in het Breklener Veld is vergelijkbaar aan dat in Lattrop. Door de naoorlogse ontginningen nam het areaal aan woeste grond, vooral heidevelden, snel af. Vlak tegen de Duitse grens en rondom het bosgebied tegenover de Vetpot bleven een aantal gebieden gespaard. De kleinschaligheid van het landschap bleef in deze periode wel intact vanwege de vele houtwallen rondom de oudere heideontginningen.

Ook na de ruilverkavelingsperiode is het gros van deze structuurlijnen in de vorm van houtwallen overeind gebleven. Een verandering vormde de verharding van de hoofdwegen door het gebied. Verder zien we dat ook in dit gebied schaalvergroting heeft plaatsgevonden, zij het minder uitvoerig dan aan de Lattropsche zijde. Daarnaast zijn er noordwaarts van het Brecklenkampse Veld en in de omgeving van de Vetpot nog enkele heidevelden omgezet in landbouwgrond. Het is in deze periode dat we de latere contouren zien ontstaan van de huidige natuurterreinen in dit gebied.

In het Brecklenkampse Veld komt dezelfde periodisering naar voren. Tussen 1945 – 1960 is er redelijk wat heideareaal omgezet in cultuurland door de vele kleinschalige ontginningen. Vooral het landbouwareaal tussen de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld nam in deze periode sterk in omvang toe. Voormalige vennen werden gedempt of ontwaterd en het nieuwe landschapsbeeld werd gevormd door kleine weilanden en akkertjes. Hoewel de aanwas van landbouwareaal op het Brecklenkampse Veld zelf gering was, werd de afwatering wel verbeterd door greppels en kleine sloten aan te takken op de bestaande hoofdafwatering. De ruilverkavelingsperiode heeft naast schaalvergroting niet voor noemenswaardige veranderingen gezorgd in dit gebied.

Een van de hogere dekzandruggen door de Bergvennen. In het heideveld recht achter de berk op de foto lopen nog diverse karrensporen. Deze karrensporen liepen hoofdzakelijk over deze droger gelegen hoge koppen.

⁶³ Verslag Prof. Dr. M.F. Mörzer Bruyns (uit het archief van L.O).

⁶⁴ Kieskamp, Eysink en Veeneklaas 2017, 6-8.

Bebossing en stuifzanden (1900 – heden)

Vanaf de middeleeuwen tot ver in de twintigste eeuw was hout een schaars goed. Gedurende de twintigste eeuw is dit aanzien van het landschap behoorlijk veranderd. Zo is rond 1900 een naaldbosje aangeplant aan de noordkant van de Breckelerveldweg. Veel ingrijpender was echter de aanplant van het 'Forst Bentheim'. De aanplant blokkeerde het zichtveld naar Duitsland die de Brecklenkampers tot dan toe gewoon waren.

Tussen 1900 - 1945 neemt het areaal bos niet noemenswaardig toe. Toch verandert het landschap aanzienlijk van karakter. Het is een gevolg van de aanleg van houtwallen en heggen die als omheining dienden van het nieuw aangemaakte cultuurland. Het weidse kale landschap maakte opeens ruimte voor een gestructureerd kleinschalig landschap waarin houtwallen het aangezicht bepaalden.

In de navolgende periode tussen 1945 - 1970 worden er nog weinig nieuwe houtwallen aangelegd. De grootste landschappelijke verandering is in deze periode de spontane bosontwikkeling in de omgeving van de Vetpot, het Brecklenkampse Veld, in de Bergvennen en in de omgeving van 'De Hooge Weust' in het Lattropsche Veen. Dit alles werd treffend geschetst door een oudere boer die uit de regio afkomstig was. Hij vertelde dat je tot de jaren '60 door de Bergvennen tot Nordhorn aan toe kon kijken. Het ziekenhuis was bijvoorbeeld goed zichtbaar. Vanwege de spontane bosopslag van vooral grove den is dit thans niet meer het geval. Aardig is nog om te vermelden dat bewoners uit de streek vroeger de kleine grove dennen uit de Bergvennen haalden om deze te gebruiken als kerstboom. Ook werd er mos uit de heide bij de Vetpot gehaald voor bij de kerstkribbe.⁶⁵

Deze spontane bosopslag heeft zich vanaf 1970 gestaag doorgezet waardoor de Bergvennen, het Brecklenkampse Veld en de Vetpot steeds meer bebost zijn geraakt. Vanaf 2000 is de opslag van bos in de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld tegengegaan door gefaseerd delen van het ontstane bos te kappen. Wat opvalt is dat buiten de natuurterreinen ook na de ruilverkavelingsperiode nog houtwallen zijn verdwenen.

En voorbeeld van de bosopslag, voornamelijk grove den, in de Bergvennen

Grensbewaking

Vanaf de late middeleeuwen en zeker in de Nieuwe tijd is de Nederlands-Duitse (Hannoversche) grens sterk geformaliseerd. De grens werd veelal kaarsrecht over heidevelden, moerassen en venen getrokken, maar soms ook vormden kleine beekjes een natuurlijke grens. Belangrijke 'harde' relicten zijn natuurlijk de grenspalen. Maar naast deze tastbare relicten hebben zich vele gebeurtenissen rondom de grens afgespeeld die alleen in het menselijke geheugen zijn opgeslagen. De grens vormde namelijk een duidelijke administratieve barrière. Zo werden aan beide zijde van de grens invoerrechten en accijnzen geheven op uiteenlopende producten. De hierdoor ontstane prijsverschillen maakten het interessant om specifieke producten illegaal over de grens te brengen: het smokkelen. Het verbod op specifieke producten (alcohol) of perioden van oorlog werkten deze smokkelaarspraktijken in de hand.

Kommiezen

In 1814 is in Nederland het Korps Grensjagers opgericht tegen de toenemende smokkelarij langs de Nederlandse grenzen. Het waren hoofdzakelijk gepensioneerde militairen die langs 'commiezenpaden' (grenspaden) de grensbewaking uitoefenden. De grensjagers kregen al snel de bijnaam 'commies'. Oorspronkelijk waren dit ambtenaren van middelbare rang die verschillende functies konden bekleden, maar in de volksmond werd een 'commies' als snel geassocieerd met een ambtenaar bij de belasting of de douane.

⁶⁵ Mededeling H. Scholte Lubbering.

De naam 'commies' of 'kommies' leeft ook nog in de Twentse grensstreek. Zo bestaat ligt er tussen Breklenkamp en Lattrop de 'Kommiezendijk'. Op het kadastrale minuutplan van rond 1832 stond deze weg nog aangegeven als de '*Nieuwe Dijkweg van Nieuwenhuis in Breklenkamp naar het Komiesenhuis in Lattrop*'. Het Komiesenhuis in Lattrop lag aan ten noordwesten van de afslag 'Frensdorferweg – Kommiezendijk'. De *Nieuwe Dijkweg* is later dus omgedoopt in de 'Kommiezendijk'.

De Eerste Wereldoorlog

Tijdens de eerste wereldoorlog was er in Duitsland en België een groot tekort aan voedsel en luxeproducten. Vanuit Nederland ontstond dan ook een levendige smokkel in levensmiddelen. Om deze tegen te gaan werd door Nederland een staat van beleg afgekondigd met de Belgische en Duitse grens. Het gevolg was dat zonder geldige documenten goederen niet in de richting van de grens vervoerd mochten worden. Vooral boter, spek, chocola en zeep waren erg gewild in Duitsland en goedkope Duitse jenever juist in Nederland. Het waren dan ook vooral deze producten die over en weer over de grens werden gesmokkeld. Als reactie op de toegenomen smokkelpraktijken zette de Nederlandse overheid naast 'commiezen' ook soldaten in.

Logischerwijs vonden de smokkelpraktijken ook plaats in de omgeving van Breklenkamp en Lattrop. Het Breklenkampse Veld en het Lattroper Veld vormden natuurlijk ideale locaties om ongezien smokkelwaar de grens over te krijgen. Soms werd ook de Dinkel aan de westkant van de 'punt van Breklenkamp' gebruikt. Het smokkelen leidde vaak tot spannende verhalen. Een aantal hiervan zijn door 'Heemkunde Lattrop Breklenkamp' op papier gesteld, onder andere het verhaal van G.J. Niehof.⁶⁶ Hij vertelt dat tijdens de Eerste Wereldoorlog overal langs de grens kommiessoldaten waren ingekwartierd. Geregeld werden er partijen met kruidenierswaren, koffie, kleding en rookwaren in kleine partijen de grens over gesmokkeld, vaak door groepen van vijf of zes man. Zijn vader is eenmaal opgepakt met smokkelwaar en heeft daarvoor twee maanden in de strafinrichting van Veenhuizen gezeten. Eenmaal werden tijdens een smokkelactie over de rivier de Dinkel waarschuwingsschoten gelost door kommiessoldaten. Toen de smokkelaars op de vlucht sloegen is er gericht schoten en werd één van beide mannen in het been getroffen. De getroffene haalde de overkant van de grens, maar is uiteindelijk aan het vele bloedverlies gestorven.⁶⁷

De Tweede Wereldoorlog

Gedurende de Tweede Wereldoorlog was de grensbewaking logischerwijs in Duitse handen. Het waren hoofdzakelijk oudere Duitse douanebeambtenaren die niet meer in aanmerking kwamen voor militaire dienst. Nog voordat de oorlog uitbrak waren er Nederlandse en Duitse boeren die aan de andere zijde van de grens landerijen in bezit hadden. De grens werd in deze oorlogstijd achter afgesloten met prikkeldraad versperringen zodat boeren hun eigen land niet langer konden bewerken. Nederlandse en Duitse 'naobers' hielpen elkaar door elkaars gronden te bewerken en te oogsten. Ook kwamen er zowel in de vooroorlogse jaren en tijdens de oorlog joodse mensen en gevluchte krijgsgevangenen in Breklenkamp illegaal de grens over. Een aantal grensbewoners heeft deze mensen verder kunnen helpen. Niet alleen Nederlandse grensbewoners, maar ook Duitse hielpen hier soms een handje in mee.⁶⁸

De naoorlogse periode

Enige jaren na de Tweede Wereldoorlog is er aan de Nederlandse zijde van de grens een vijfhonderdmeter zone ingesteld die geheel ontruimd moest worden (deze bestond ook na de Eerste Wereldoorlog). In Duitsland werd eenzelfde zone ingesteld die wel enkele kilometers breed was. Niemand mocht de zone betreden waardoor alles al snel verwilderde; vandaar ook de naam 'Groene Zone'. Later mocht je het gebied alleen betreden met een speciale pas (strookbewijs), maar dan alleen via de officiële grensovergangen. In de zomer van 1946 mochten de bewoners van de huizen en boerderijen uit de 'Groene Zone' weer in hun eigen huis trekken. Er bleven echter enkele restricties van kracht, zo moesten leveranciers van goederen dit kunnen aantonen via een speciale pas.

Een bordje van de Nederlandse 500 meterstrook

⁶⁶ www.heemkunde-lattrop-breklenkamp.nl

⁶⁷ www.heemkunde-lattrop-breklenkamp.nl (Gerard Niehoff Lattrop).

⁶⁸ www.heemkunde-lattrop-breklenkamp.nl (Bergman op de grens).

De grensbewaking bestond na de Tweede Wereldoorlog uit douaneambtenaren van de Rijksbelastingdienst 'Invoerrechten en Accijnzen'. De douaneambtenaren of kommiezen waren uitgerust met een karabijn (later een pistool), een zaklantaarn en wat schrijfgerei. Met de fiets, een veldstoeltje en een nachtmantel trokken de ambtenaren het veld in om vervolgens enkele uren op het stoeltje in het veld de wacht te houden. In de periode kort na de oorlog waren Engelse militairen nog verantwoordelijk voor de Duitse grensbewaking. De verhouding tussen de Engelsen en de Nederlandse douaneambtenaren was niet goed. Diverse keren zijn 'kommiezen' kortstondig vastgezet omdat ze over de grens waren gegaan. Aanvankelijk waren er aan de Nederlandse zijde ook Nederlandse militairen gestationeerd. Ook tussen de Nederlandse militairen en de douane bestond een rivaliteit. De militairen staken nog wel eens de grens over om daar in de Duitse 'groene zone' rond te neuzen, iets waar de douaneambtenaren het niet altijd mee eens waren.

De 'kommiezen' maakten niet alleen gebruik van hun veldstoeltjes. Al vóór WO-II waren langs de grens schuilhutten of kommiezenhutten gebouwd. Het waren kleine bouwsel van hout of plaggen met een aantal kleine kijkgaatjes erin. In deze schuilhutten konden de douanebeambtenaren een vuurtje stoken zodat ze zichzelf warm konden houden onder barre weersomstandigheden. Tijdens diensttijd werd dit overigens niet toegestaan aangezien je vanuit de hut maar een beperkt zichtveld had. Een mooi voorbeeld van een oude kommiezenhut is te vinden langs de Vrijdijk nabij Denekamp.⁶⁹

Vlakbij de grens helemaal aan de oostkant van de Bergvennen ligt nauwelijks zichtbaar deze kuil in het landschap. In de zestiger jaren was het een plaggenhut die dienst deed als schuilhut voor landarbeiders en in de voorgaande periode is het mogelijk een kommiezenhut geweest. De wit gestippelde lijnen geven de contouren van de voormalige hut weer.

Tijdens het veldbezoek vertelde een oudere boer dat in de zestiger jaren landarbeiders gebruik maakten van een plaggenhut om wat te eten en te drinken of indien nodig te schuilen. Het ging om de agrarische ontginning tussen de Bergvennen en het Breklenkampse Veld. De contouren van de plaggenhut zouden volgens de boer nog zichtbaar zijn in het landschap. In het veld bleek inderdaad nog een kuil zichtbaar met een ronde omwalling. Het geheel ligt op een kleine 100 meter van de grens tussen grenspaal 52 en 53. De vraag dient zich nu op of de plaggenhut niet van oorsprong een kommiezenhut is geweest. Iets wat natuurlijk heel goed mogelijk is. Vanuit de hut zou men namelijk uitzicht hebben gehad op een brede landstrook tussen Forst Bentheim – Nordhorn en over de toen nog kale Bergvennen aan de Nederlandse zijde.

Breklenkampse smokkelaars en stropers

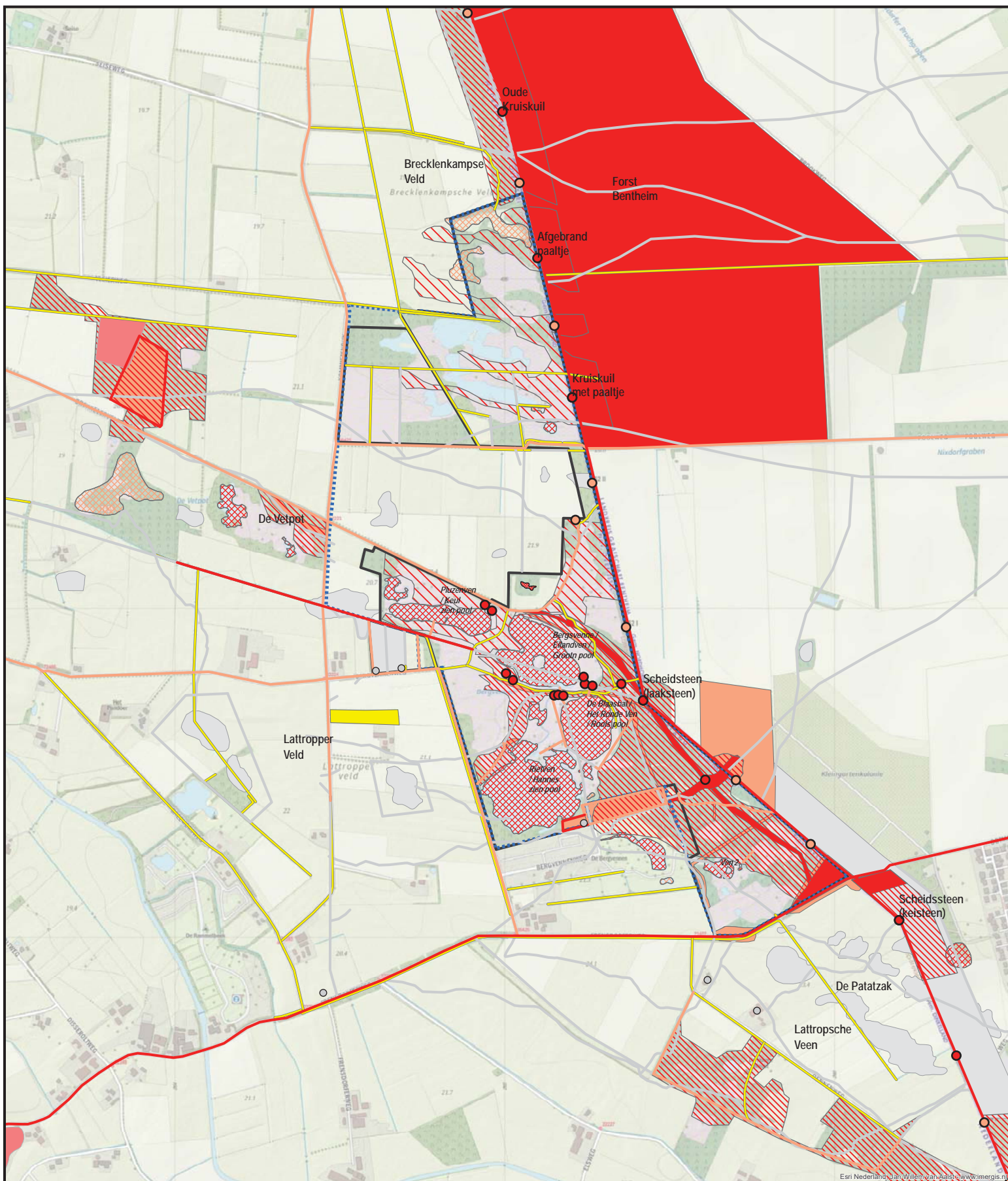
Dat het smokkelen oude wortels heeft blijkt uit een aardig krantenartikel uit 1908. Hierin wordt het volgende verhaald: *'Een paar uren (gaans red) ten noordoosten van Denekamp ligt het dorp Breklenkamp. Die bewoners zijn landbouwers, en hunne hoeven liggen alle achter elkaar, evenwijdig aan de grens. Allen zijn houders van kippen en honden. Wat deze dieren met het smokkelen en stroopen te maken hebben, blijke uit het volgende: Gebeurt het, dat er kommiezen van elders in de buurt zijn, dan komt de vrouw met haar zaadbak in de hand uit alle macht naar buiten loopen en roept: „kiep! kiep! kiep!“ — Buurvrouw hoort het en begint ook: „kiep! kiep! kiep!“ De geheele buurtschap Breklenkamp antwoordt met: „kiep! kiep! kiep!“ De smokkelaars weten best de beteekenis van dit geroep en de kommiezen kunnen wel naar huis gaan. Gaan de boeren stroopen, en er wordt ergens in de buurt een veldwachter gezien, dan hoort men roepen: „Karo! Karo!“ Die geheele buurt roept haar hondje, en... de stroopers zijn gewaarschuwd!*⁷⁰

Soortgelijke verhalen speelden later ook nog. Een oude douaneambtenaar wist te vertellen dat zij in de naoorlogse periode af en toe een kop koffie gingen drinken bij een boerenfamilie. De boerin ging dan weleens naar buiten om zogenaamd de kippen te voeren en dan klonk het ineens 'miesche, miesche'. Het was het sein voor de smokkelaars dat de kust veilig was.

⁶⁹ Bovenstaande paragraaf naar: www.heemkunde-lattrop-breklenkamp (Vijf jaar grensbewaking, deel I t/m V).

⁷⁰ Nieuwsblad van het Noorden, 25-10-1908.

Kaart 4 - Waardering cultuurhistorische elementen van het Natura 2000-gebied Bergvennen & Brecklenkampse Veld

Legenda

Waardering	Waardering	Waardering
○ afwezig	— afwezig	— afwezig
● gemiddeld	— gemiddeld	— gemiddeld
● hoog	— hoog	— hoog
● zeer hoog	— zeer hoog	— zeer hoog
		▨ Ven - gemiddeld
		▨ Ven - hoog
		▨ Pingoruïne? - Krakenven

Archeologie
▨ Dekzandrug - zeer hoog
▨ Dekzandrug - hoog

Begrenzing
▨ Natura-2000 gebied
▨ Terreinen LO

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
7-09-2018

Versie
Eindversie

Schaal

5. Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen

Waarderingsmethodieken⁷¹

Alle cultuurhistorische elementen of landschapstypen zijn van waarde, maar niet alles is even waardevol. Toch is het wenselijk om de waarde van cultuurhistorische elementen te bepalen. Een dergelijke waardering geeft beleidsbepalers of terreineigenaren de mogelijkheid om afgewogen keuzes te maken bij ruimtelijke ontwikkelingen. Een veelgebruikte methode om tot een waardering te komen is de toepassing van een wetenschappelijke waardering. Zo zijn er de laatste decennia vele rapporten en studies verricht waarbij cultuurhistorische elementen zijn gewaardeerd.⁷² Vanwege de breedte van de erfgoedsector en de zeer specifieke eisen zijn per vakgebied zoals de archeologie, de historische geografie en historische bouwkunde eigen waarderingsmethodieken ontwikkeld. Nochtans is er ondanks jarenlange discussie nog geen breed geaccepteerde waarderingsmethodiek ontwikkeld voor het vakgebied van de historische-geografie. Daarom worden in de praktijk de breed aanvaarde wetenschappelijke waarderingscriteria *zeldzaamheid*, *kenmerkendheid*, *gaafheid* en *ensemblewaarde* gebruikt. Aan de hand van deze criteria wordt veelal een methodiek gehanteerd die het beste aansluit bij de vraagstelling van de opdrachtgever en de voorhanden zijnde gegevens.⁷³

Waarderingsmethodiek voor cultuurhistorische elementen⁷⁴

Voor deze opdracht is eveneens gebruik gemaakt van de genoemde waarderingscriteria. Op basis daarvan is een op maat gemaakte methodiek gehanteerd. De volgende uitgangspunten zijn daarin leidend geweest:

1. Een uitgebreid GIS-systeem met tientallen kaartlagen is voorhanden.
2. Het gros van de cultuurhistorische elementen is in het veld bekeken. Ze zijn echter **niet** uitputtend geanalyseerd en op detailniveau in kaart gebracht.

Criteria

- **Ensemblewaarde:**
Aanwezigheid van de landschappelijke omgeving waarin of waarmee de cultuurhistorische structuren en elementen tot stand zijn gekomen en/of aanwezigheid van een ontginningsstructuur.
- **Kenmerkendheid:**
Mate waarin het elementen of gebied kenmerkend (c.q. herkenbaar) is of was voor zijn elementtype of omgeving.
- **Gaafheid:**
Mate van intactheid van het element, gebied en/of verkaveling ten opzichte van de beginsituatie.
- **Zeldzaamheid:**
Mate van voorkomen van een het element of gebied in Overijssel.

---

⁷¹ In dit hoofdstuk wordt gebruikt gemaakt van de waarderingsmethodiek die is uitgewerkt door Horst. Zie voor een uitgebreide beschrijving: Horst, 2016.

⁷² Naar Horst 2016, 54: Ministerie van CRM (1979). *Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijke gebied*. 's Gravenhage; L.H. Albers (1987). *Het gewichtloze gewogen [...]*. Delft; G.H.P. Dirx & J.A.J. Vervloet (1989). *Oude Leede: een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap*. Wageningen. H. Dijkstra & J.A. Klijn (1992). *Kwaliteit en waardering van landschappen*. Wageningen; H.G. Baas & W.A. Ligtendag (1997). *Project 33 NBP Top Down [...]*. Hoorn; J.A. Hendriks (1999). *Cultuurhistorie van stad en land; waardering en behoud*. Utrecht; H.G. Baas, et al. (2001). *Ontgonnen Verleden*. Hoorn; A. Idzinga (2005). *Een methode voor historisch-geografische waardering*. Velp; Landschapsbeheer Nederland [2006]. *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*. [Utrecht].

⁷³ Naar Horst 2016, 54: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van ruimtelijke ordening; aanwijzingen en aanbevelingen*. [Amersfoort], p. 17.

⁷⁴ Deze alinea naar Horst 2016, 54-55.

Score en wegingsfactor

Op basis van deze waarderingsmethodiek kan per waarderingscriterium een score worden gegeven aan de gekarteerde elementen:

- 0 punten (laag);
- 1 punt (gemiddeld);
- 2 punten (hoog);
- 3 punten (zeer hoog).

Wanneer alle vier criteria gewaardeerd zijn, worden deze scores opgeteld tot een totaalscore. Daarna kunnen ze worden teruggerekend naar een eindwaardering:

Waarderingsklasse	Waardering
Laag	0 - 3
Gemiddeld	4 - 7
Hoog	8 - 10
Zeer hoog	11 - 12

Met deze totaalscore is het mogelijk om de elementen niet in legenda-eenheden, maar - op basis van drie kleuren (groen, geel, oranje en rood voor respectievelijk een lage, gemiddelde, hoge en zeer hoge waarde) - in te delen op basis van een wetenschappelijke waardering. Daarbij is het goed om te vermelden dat een lage waardering vrijwel nooit voorkomt.

Gutsboring in het Krakenven waarbij aangetoond werd dat er nog een intacte veenlaag aanwezig is van méér dan vijf meter dikte.

Waardering van aardkundige elementen uit hoofdstuk 2 (binnen het Natura 2000-gebied)

- Hoge en middelhoge dekzandruggen:

In de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld zijn hoge dekzandruggen en middelhoge dekzandruggen als gearceerde vlakken weergegeven. Aangezien de dekzandruggen lange tijd in moerassige omstandigheden voorkwamen is de kans aanwezig dat er sporen en artefacten voorkomen uit diverse archeologische perioden, met name uit de steentijd (vooral het meso- en neolithicum). Daarnaast moet rekening gehouden worden met graven uit de metaaltijden. De hoge dekzandruggen zijn aangegeven als terreinen van hoge archeologische waarde en de middelhoge dekzandruggen als terreinen van archeologische waarde.

- Krakenven:

De meeste vennen in de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld zijn gedurende middeleeuwen en de nieuwe tijd van hun veenlaag ontdaan. Het hoogveen is afgegraven en later is ook de laag aan veenbagger gewonnen met behulp van kluundellen. Het Krakenven is gespaard gebleven van deze verveningsactiviteiten en bevat nog een veenlaag van zo'n 4 tot 6 meter. De zaden en pollen in deze veenlaag vertolken een belangrijk landschappelijk archief en om deze reden is het Krakenven als aardkundig element zeer hoog gewaardeerd.

Waardering van cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 3 (binnen het Natura 2000-gebied)

- Karrenspoorbundels:

Vooraf over de hogere dekzandruggen in de Bergvennen lopen diverse karrenspoorbundels. Een aantal hiervan zijn nog uitermate gaaf aanwezig in het landschap. De bundels die onderdeel uitmaken van interregionale of belangrijke regionale wegen zijn als zeer hoog gewaardeerd. De bundels van lokale wegen door het veld zijn als hoog gewaardeerd.

➤ **Kruiskuilen**

Binnen de Bergvennen komen twee vermoedelijke kruiskuilen voor. Het zijn bijzondere fenomenen die voorkomen in samenhang met de nog bestaande karrenspoorbundels en daarom als zeer hoog gewaardeerd. Ook wanneer het slechts om 'kruisende' karrenspoorbundels gaat kunnen de fenomenen alsnog als zeer hoog worden gewaardeerd.

Kruiskuil vlakbij de rijksgrens. De van oorsprong kale kuil is begroeid geraakt met opslag van veel jeneverbes.

➤ **Kluunplaatsen**

De kluunplaatsen in de Bergvennen zijn zeer klein en moeilijk te lokaliseren. Hiervoor dient nader onderzoek verricht te worden. De vermoedelijke locaties zijn vooralsnog als zeer hoog gewaardeerd.

➤ **Rijksgrenspalen**

Vanwege de zeldzaamheid, ensemblewaarde en kenmerkendheid zijn alle grenspalen als hoog gewaardeerd. Echter, niet alle rijksgrenspalen zijn afzonderlijk bezocht in het veld. Op basis van hun individuele gaafheid en zeldzaamheid zouden een aantal grenspalen ook zeer hoog gewaardeerd kunnen worden. Het was niet mogelijk deze tijdrovende waarderingslag in dit onderzoek mee te nemen.

➤ **Grensmarkeringen**

Binnen het Natura 2000-gebied zijn drie locaties aanwezig waar naast de rijksgrenspalen oudere grensmarkeringen hebben gestaan. Dit waren een afgebrand paaltje, een kruiskuil in het Breklenkampse Veld en een laaksteen die de markegrens aangaf tussen Lattrop, Breklenkamp en Frenswegen. De laatstgenoemde laaksteen is nog aanwezig, terwijl de kruiskuil en het afgebrande paaltje locaties zijn voor nader onderzoek. Daarom zijn alle locaties als zeer hoog gewaardeerd.

➤ **Markegrens**

Een afwateringssloot en een ondiepe greppel in het heideveld nabij de parkeerplaats van de Bergvennen tonen nog de oude markegrens tussen Lattrop-Tilligte en Breklenkamp. Dit bijzondere relict is als zeer hoog gewaardeerd.

➤ **Stuifzand (hoog)**

Langs de oude interregionale ossenroute zijn kleine zandverstuivingsgebieden ontstaan. Tegenwoordig zijn ze begroeid, maar vanwege het reliëf nog immer herkenbaar. Deze aardkundige elementen zijn als hoog gewaardeerd.

➤ **Vennen (hoog)**

Het merendeel van de vroegere vennen in het Brecklenkampse Veld en de Bergvennen komen ook tegenwoordig nog voor. Hoewel ze ongetwijfeld van vorm en inhoud zijn veranderd worden ze als hoog gewaardeerd.

Uitzicht over de Blaasbal of het Ronde ven.

Waardering van cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 4 (binnen het Natura 2000-gebied)

➤ **Keuterontginning**

Met de omliggende wallen is de omvang van de aanvankelijke keuterontginning bij de Camping De Bergvennen nog prachtig herkenbaar. Daarom is het gehele vlak als hoog gewaardeerd.

➤ **(hout)wallen**

Rondom de keuterontginningen bij de Camping De Bergvennen zijn de oude verhoogde wallen nog voor een groot deel zeer goed zichtbaar. Het heeft geleid tot een zeer hoge en een hoge waardering. Een hoge waardering hebben ook de wallen gekregen bij de voormalige keuterontginning nabij de parkeerplaats van de Bergvennen.

➤ **Eigendomsgreppels Blaasbal/Ronde ven**

Om de vennen af te scheiden van het gemene markeveld zijn rondom verschillende vennen eigendomsgreppels gegraven. Rondom de Blaasbal of het Ronde ven zijn deze nog aanwezig. Aangezien deze begrenzingen gekoppeld kunnen worden aan de markescheiding zijn ze als hoog gewaardeerd.

➤ **Greppels door bos bij Ven 2**

Vlakbij Ven 2 (zie kaart) liggen twee greppels waarvan de functie onduidelijk is. Vanwege hun gave voorkomen zijn ze als hoog gewaardeerd.

➤ Waterleidingen/sloten – gemiddeld

Vooral in het Brecklenkampse Veld zijn vele afwateringssloten of waterleidingen aangelegd. Aangezien ze niet zeldzaam zijn en weinig kenmerkend zijn ze als gemiddeld gewaardeerd.

➤ Wegen en wandelpaden– gemiddeld tot hoog

De wandelpaden zijn niet zeldzaam of kenmerkend en kennen weinig ensemblewaarde. Ze zijn daarom als gemiddeld gewaardeerd. Het merendeel van de wegen in of grenzend aan het Natura 2000-gebied zijn als hoog gewaardeerd. De wegen zijn nooit verlegd en vanwege de planmatige aanleg maken ze onderdeel uit van een groter geheel (ensemblewaarde en kenmerkendheid).

Een van de eigendomsgreppels rondom de Blaasbal of het Ronde ven. De greppel root om de beukenboom in de verte en is mede zichtbaar vanwege de afwijkende vegetatie.

6. Kansencatalogus en onderzoeksaanbevelingen

Het natuurlijke landschap en prehistorische bewoning

Natuurlijk landschap als onderlegger

De drie hoofdstructuren van het natuurlijke landschap: de oude riviergeulen, de dekzandruggen en –laagten en het voormalig veengebied bieden goede uitgangspunten om als basis voor het ontwerp te gebruiken. Daarbovenop kan dan op een natuurlijke manier de Natura 2000-opgave worden geprojecteerd.

Patatzak / Achter in het Veld

Landschappelijk gezien is het ontbreken van de (gedempte) vennen en het dekzandrelief in de Patatzak en Achter in het Veld (zie kaart 1 en 2 voor toponiemen) een gemiste kans, doordat daarmee het natuurlijke landschapsrelief van de Bergvennen en het Brecklenkampse Veld onderbroken wordt. Het herstellen van de gedempte vennen en het dekzandrelief in de Patatzak en Achter in het Veld zorgt ervoor dat de natuurlijke onderlegger voor de Natura 2000-opgave veel robuuster wordt.

Krakenven

Het ongestoorde veenarchief van het Pluzeven is een grote onderzoekskans om meer over de landschapsontwikkeling van de laatste 20.000 jaar te weten te komen. Dergelijke ongestoorde veenarchieven zijn tegenwoordig behoorlijk zeldzaam. De gegevens uit dit onderzoek kunnen rechtstreeks gebruikt worden voor de Natura 2000-opgave. Daarnaast kan met het onderzoek definitief bewezen worden of het Pluzeven een pingoruïne is of een restant van een (ondergrondse) paleogeul is.

Hoge dekzandruggen

Door de veengroei zijn er relatief weinig prehistorische relicten in het plangebied teruggevonden. Als deze er al liggen, liggen ze voornamelijk op de grotere dekzandruggen. Om meer te weten te komen over de (pre)historische bewoningsgeschiedenis voor de tijd van het middeleeuwse Brecklenkampse en Lattropse Veld moet de dekzandruggen in ieder geval intact worden gelaten en is het aan te bevelen om archeologisch onderzoek te doen.

Uitzicht over het Krakenven. Op de dikke veenlaag is een klein berkenbroekbosje tot ontwikkeling gekomen.

Middeleeuws dorpslandschap

Markegrens tussen Brecklenkamp en Lattrop

Voor een groot gedeelte ligt de oude markegrens tussen Brecklenkamp en Lattrop nog als een greppel in het heideveld. Door deze te behouden en op te nemen in een recreatieve route kan de grens tussen de twee marken weer zichtbaar worden en het verhaal aan een breder publiek worden verteld.

Historische ossenroute

Bijzonder is het verhaal van de internationale historische ossenroute tussen Denemarken en Amersfoort/België. Door in te zetten op boskap worden de zeer diepe karren- en ossensporen weer zichtbaar en dragen ze bij aan de doelstellingen van Natura 2000.

Karrenspoorbundels met kruiskuilen

Ook internationaal, maar dan meer op beperkte schaal, zijn de karrenspoorbundels die tussen de dorpen in Twente en over de grens in Duitsland liepen. Her en der liggen ze nog gaaf in de bosgebieden op de hogere dekzandruggen. Door het bos te verwijderen op basis van karrenspoorstructuur en de jeneverbestruiwelen (die in het stuifzand van de karrensporen zijn gekiemd) vrij te zetten komen de unieke kruiskuilen en karrenspoorbundels weer zichtbaar in het landschap te liggen. Deze geven vervolgens weer een zodanig bijzondere beleving dat ze goed geschikt zijn om in de routestructuur te worden opgenomen.

Kluundellen

Over de kleine kluundellen die naast de vennen liggen is nog vrij weinig bekend. Aanvullend onderzoek is nodig om ze beter in kaart te brengen

Rijksgrenspalen & grensmarkeringen

Zie het kopje onder 'Recente landschap'.

Het tracé van een oud karrenspoor is goed zichtbaar aan de hand van de afwijkende vegetatie met pijpenstrootje. In de achtergrond zijn ook een jeneverbessen zichtbaar, de zaden ontkiemend in het door de karrensporen omgewoelde zand.

Recente landschap

Rijksgrens

Het verhaal van de Rijksgrens is een verhaal dat verbindend kan werken. Niet alleen zijn er fysieke elementen die onderdeel zijn van de rijksgrens, zoals de komiezenhut, de grenspalen, de laakstenen en het grenspad, maar er kan ook worden ingezet op het visueel koppelen van de rijksgrens met markegrens tussen Brecklenkamp en Lattrop. Tevens is het interessant of door nader onderzoek nog meer oude grensmarkeringen genoemd in het grenstractaat uit 1824 teruggevonden kunnen worden.

Smokkelverhalen

De vele smokkel- en Tweede Wereldoorlogverhalen zijn een goede ingang om bewoners te betrekken bij het gebied. Niet alleen door verhalen te vertellen, maar ook door verhalen op te halen.

Keuterontginningen

De 19^e-eeuwse keuterontginning ten westen van de parkeerplaats, bood van oorsprong ruimte voor twee boerderijen (hutten). Het erf en de landerijen biedt mogelijkheden voor kleinschalige biodiversiteit (patroonnatuur) door in te zetten op het herstel van de houtwallen en gevarieerde graslanden. Tevens kan de parkeerplaats worden verlegd naar het eerste erf, waardoor er een interessante entree ontstaat. Het bos op de huidige parkeerplaats zou gekapt kunnen worden zodat hiermee de voormalige weidsheid van het gebied, overgang van de heide naar voormalig ontginning, in ere wordt hersteld. De oude woning(en) kan in cortenstaal weer worden opgebouwd en als *landmark* dienen. Verder doorgedacht is het mogelijk om de route te verleggen over de waterleiding, zodat de routestructuur begint bij de oude markegrens.

Camping De Bergvennen

Door nieuwe boskap zou het uitzicht op de Camping De Bergvennen als storend kunnen worden ervaren. De oude walstructuren rondom het erf van de keuterontginning bieden mogelijkheden voor de aanleg van nieuwe houtwallen zodat het zicht op de camping wordt ontnomen.

Greppels rondom de vennen

Rondom de Blaasbal of het Ronde ven liggen negentiende-eeuwse greppels die zijn aangelegd na de markeverdeling. Doordat de grensgreppels licht ontwaterend werken kunnen ze haaks staan op de Natura 2000-doelstellingen. Aan te bevelen is om de doodlopende greppels intact te laten en daar een afwijkende vegetatie in te creëren, zodat ze ook van een afstand te beleven zijn.

Historisch tracé waterleiding benutten

De 19e-eeuwse verbinding tussen de vennen is inmiddels niet meer intact. In het ontwerp kan het historisch tracé van de waterleiding wellicht goed benut worden voor hedendaagse wateropgaven of ontsluiting van het gebied.

Overzichtsfoto van het Brecklenkampse Veld met aan de linkerkant een elzingsingels langs één van de voormalige sloten door het gebied.

7. Literatuurlijst

Boeken

- Albers, L.H., (1987). *Het gewichtloze gewogen. Cultuurhistorische betekenis van landgoederen*. Delft.
- Asma, H.J., (2001). *Lattrop en Breklenkamp door de jaren heen*.
- Baas, H.G., et al. (2001). *Ontgonnen Verleden*. Hoorn
- Baas, H.G. & W.A. Ligtdag (1997). *Project 33 NBP Top Down [...]*. Hoorn
- Beek, R., van, (2009). *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen*. Leiden.
- Berkel, G. van, & K. Samplonius, (2018). *Nederlandse plaatsnamen verklaard*.
- Bieleman, J., (2000). 'De landbouw en het sociaal-economische krachtenveld'. In: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding*. Schot, J.W., et al., Zutphen.
- Bouman, M.T.I.J., J.A.A., Bos, & R., Van Beek, (2013). *Van wildernis naar cultuurlandschap. Een reconstructie van de regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen*.
- Brand, F., (1986). 'Die bauerlich-alsachsische –trup-Orte des Weserberglandes und besonderer Berücksichtigung von Ostwestfalen-Lippe'. In: *Westfälische Geographische Studien* 42.
- Delft, G.H.P., Dirx & J.A.J. Vervloet (1989). *Oude Leede: een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap*. Wageningen.
- Dijkstra, H. & J.A. Klijn (1992). *Kwaliteit en waardering van landschappen*. Wageningen.
- Ebbers, G., & H. Van het Loo, (1992). *Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Toelichting bij het kaartblad 28 Oost - 29. Almelo – Denekamp*. STIBOKA, Wageningen.
- Farjon, J.M.J., G.H.P. Dirx, A.J.M. Koomen, J.A.J Vervloet & G.W. Lammers (2001). *Nederlandschap Internationaal. Bouwstenen voor een selectie van gebieden landschapsbehoud*. Wageningen, Alterra-rapport 358.
- Geel, B. van, (2005). 'Bergvennen als archief van het landschap'. In: *Natuurlijk Overijssel*. Nummer 2, p. 14 – 15.
- Gijsbers, W., (2002). 'Een enkele reis over de ossenwegen'. In: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, nummer 20, p. 62-68.
- Gijsbers, W., (1999). *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300 – 1750)*. Utrecht.
- Groenewoudt, B.J., & H.B.G. Scholte Lubberink, (2007). 'Essen en plaggendekken in Oost-Nederland vanuit een archeologisch perspectief'. In: *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid*. Nederlandse Archeologische Rapporten, 34, p. 53-77.
- Hakstegen, J., & A. Bunt, (2007). 'Twickel en Brecklenkamp'. In: *Twickelblad*, voorjaar 2007, jaargang 16, p. 18-19.
- Hammen, T., van der, & T.A. Wijmstra (1971). 'Some remarks on conservation and management of nature in the Dinkel Valley'. In: *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*. Nummer 22, p. 207-210.
- Hendriks, J.A., (1999). *Cultuurhistorie van stad en land; waardering en behoud*. Utrecht.
- Hommel, P.W.F.M., et al., (1994). *Natuurbehoud en natuurontwikkeling langs Bloemenbeek en Boven-Dinkel. Gevolgen van ingrepen in de waterhuishouding van het Dinkelsysteem voor enkele karakteristieke vegetatietypen*. SC-rapport 304, Wageningen.
- Horst, M. (2016). *Gemeente Emmen. Historisch-geografische inventarisatie*. In: Gemeente Emmen. Cultuurhistorische Waardenkaart, Emmen.
- Horst, M., & T. Spek (2014). 'De landschapsbiografie. Hoe de mens het landschap heeft gevormd'. In: *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming. Methoden voor analyse en visievorming*, Wageningen, p. 103 – 125.
- Hove, J. ten, (2012). *Grensgang. Een historische reis langs de randen van Overijssel*. IJsselakademie.
- Hulshoff, A.L., (1957). 'Het slot te Lage en het sticht Utrecht'. In: *Verlagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en Geschiedenis*. Nummer 7.

- Hulshoff, A.L., (1990). 'Het schattingsregister van Lage van 1407'. In: *Overijsselse Historische Bijdragen*. Jaargang 105, p. 15-27.
- Idzinga, A., (2005). *Een methode voor historisch-geografische waardering*. Velp.
- Jongmans, A.G., et al., (2013). *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik*. Wageningen.
- Kieskamp, A.A.M., A.T.W., Eysink & R.M. Veeneklaas, (2017). *Bergvennen & Brecklenkampse Veld. Systeemanalyse*. Unie van Bosgroepen, Ede.
- Kluin, D., (2015). *Verkenning Natura 2000 gebied Bergvennen en Brecklenkampse Veld*.
- Kouwen, M., van, (2015). *Historisch en actueel waterbeheer van de Dinkel*. MA-scriptie, Groningen.
- Landschapsbeheer Nederland, (2006). *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*. Utrecht.
- Ministerie van CRM (1979). *Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijke gebied*. 's Gravenhage.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van ruimtelijke ordening; aanwijzingen en aanbevelingen*. Amersfoort.
- Schönfeld, M., (19803), *Veldnamen in Nederland*. Arnhem.
- Seyger, G., (2010), *Oudheid van Twente*. Enschede.
- Smeenge, H., *Te verschijnen proefschrift*.
- Spek, T., et al., (2010). *Mens en land in het hart van Salland*. Utrecht.
- Spek, T. (2004). *Het Drents Esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht.
- Stichting Heemkunde Denekamp. *Veldnamen in gemeente Denekamp*.
- Wanrooij, M., (2012). *Een korte tijd van glorie. Geschiedenis van het huis te Brecklenkamp en zijn bewoners*.
- Witt, E. de, (2013). *De grens. Langs de randen van Nederland*.
- Woolderink, H., (2013). *Historisch boerderij-onderzoek in het richterambt Ootmarsum*. Enschede.

Archieven

- Kaart horende bij het grenstractaat van 1824: Stadsarchief Deventer, toegang 1236, inv. nr. 781OIK t/m 788OIK (Lattrop-Brecklenkamp = 784OIK).
- Grenstractaat van 1824: <http://wetten.overheid.nl/BWBV0006072/1981-09-16> (artikel 13 en 14 voor Lattrop en breklenkamp).

8. Bijlagen

Bijlage 1. Overzicht van grenspalen in de regio Lattrop – Breklenkamp

Grenspaal	Dorp/buurtschap	Gebied	Grensmarkering	Nabij gelegen veldnamen	Kaart Blaeu 1645
48	Lattrop	Rammelbeek		Der Kivits Marsch	
48-1	Lattrop	Haarlebruch		Der Bruch	
49	Lattrop	Haarlebruch		Der weisse Sand	
49-1	Lattrop	De patatzak			
49-11	Lattrop	De patatzak			
50	Lattrop	De patatzak		Das Weisse Venne	
51	Lattrop	De patatzak		De Voelendijk	Fuledick
51-1	Lattrop	Bergvennen			
51-11	Lattrop	Bergvennen			
52	Lattrop/Breklenkamp	Bergvennen	Scheidsteen als markegrens	Bergs Venne, De Blaasbal, De Livringbult, Turfgraverij	Waterigpoel?
52-1	Breklenkamp	Bergvennen			
52-11	Breklenkamp	Bergvennen			
53	Breklenkamp	Brecklenkampse Veld	Kruiskuil met paaltje	t Kleine Fledder, weleer Wateringsblanke of Tibbenpoel, Das Reuschgen	Flederhar?
53-1	Breklenkamp	Brecklenkampse Veld	Afgebrand paaltje	Het Fledder of de Plesche	Flederhar?
54	Breklenkamp	Brecklenkampse Veld			
54-1	Breklenkamp	Brecklenkampse Veld	Oude kruiskuil		
55	Breklenkamp	Forst Bertheim			
55-1	Breklenkamp	Forst Bertheim			
55-11	Breklenkamp	Forst Bertheim			
56	Breklenkamp	Forst Bertheim	der Scheidebult*	* Met zandstenen grenssteen als markegrens en grens tussen Neder- en Bovengraafschap.	
56-1	Breklenkamp	Forst Bertheim			
56-11	Breklenkamp	Forst Bertheim			
57	Breklenkamp	Forst Bertheim	De Kutjesberg (Kafjesberg)	Der Pispot	

CULTUURLAND ADVIES

Cultuurhistorie
Gebiedsontwikkeling
Ruimtelijke planvorming

Postbus 20, 8180 AA Heerde
T: 088 - 78 44 300
I: www.cultuurland.com